

Potungaue Pa'anga Hu Mai mo e Tute

Fakamatala Fakata'u 2020/21

Tepile 'o e Fakahokohoko

Ngaahi Lea Faka-nounou.....	3
Talateu 'a e 'Eiki Minisita	5
Fakamatala 'a e Pule Lahi.....	6
1 Puipuitu'a 'o e Ola Ngaue 'a e Potungaue Pa'anga Hu Mai mo e Tute	7
1.1 Ola 'o e Fakahoko Fatongia Fakalukufua 'a e Potungaue	7
1.2 Mape ó e ngaahi Ola Ngaue á e Potungaue	14
2 Ola Ngaue 'a e Potungaue	15
2.1 Tokangaekina 'o e kau ngae	16
2.2 Ola Ngaue (Taumu'a Ngaue 'a e Ngaahi Va'a Ngaue)	22
2.3 Lipooti Faka-pa'anga	43
2.4 Lipooti Fakatau Koloa & Sevesi Lalahi	45
2.5 Lipooti Koloa á e Potungaue.....	45
3 Ngaahi pole ó e fakahoko fatongia.....	47
3.1 Ngaahi Pole Fakangaue	47
3.2 Tokangaekina 'a e ngaahi matavaivai	48
4 Ngaahi tuútuúni ngae makehe	49
4.1 Ngaahi tu'utu'uni ngae 'a e Minisita moe Kapineti.....	49
4.2 Ngaahi Komiti Ngaue.....	50
5 Fakama'opo'opo.....	51

Ngaahi Lea Faka-nounou

ADB	Pangike Fakalakalaka ‘a ‘Esia
AEO	Ma’u mafai ki he fe’aveaki koloa pe uta
APG	Kulupu ‘a e ngaahi fonua ‘Esia mo e Pasifiki
ASYCUDA	Sisitemi Fakamamani lahi ‘a e Kasitomu
CIS	Fa’unga Ngaue ki he Fakalakalaka ‘a e Tauhi Tu’utu’uni
COVID-19	Mahaki Faka’auha Kolona Vailasi 2019
CP	Palani Fakata’u
CT	Tukuhau Ngaue’aki
ESRS	Sisitemi Faka’ilekitulonika ki he lekooti ‘o e fakatau
FTA	Ngaahi Aleapau Fefakatau’aki
FY	Ta’u Fakapa’anga
HSC	Konivesio ki he Sisitemi Hamonaisi
ICT	Fakamatala, Fetu’utaki mo e Tekinolosia
JD	Tohi fakamatala ngae
KPI	Me’afua fakangae
MCC	Senita Fengaue’aki ki he Tautahi
MEIDECC	Potungaue Fakamatala ‘Ea, Ma’u’anga Ivi, Fakamatala, Tokangaekina ‘o e ngaahi Fakatamaki, ‘Atakai, Feliliuaki ‘o e ‘Ea mo e Fetu’utaki
MORC	Potungaue Pa’anga Hu Mai mo e Tute
MTED	Potungaue ki he Fefakatau’aki mo e Fakalakalaka Faka’ekonomika
NRWHT	Tukuhau Ta’ofi ki he kakai ‘ikai nofo fonua
NPM	Fa’unga ngae ki he sivi’i e ivi mo’ui lelei ‘o e me’atokoni hu mai mei tu’apule’anga
OCO	Kautaha ‘ae Kasitomu ki he ngaahi fonua ‘Osenia
OECD	Kautaha ki he fakalakalaka faka’ekonomika
OSS	Ófisi Ngaue á e Kasitomu
PACER Plus	Aleapau ‘a e Pasifiki ki he Va Faka’ekonomika mo hono fakalakalaka
PCA	‘Atita ‘o e ngaahi kautaha hu koloa mei tu’apule’anga
PFTAC	Senita Tokoni Fakapa’anga ki he ngaahi fonua Pasifiki
PITAA	Kautaha ‘a e Ngaahi Potungaue Tukuhau ‘i he ngaahi fonua ‘i he Pasifiki
PMS	Me’afua ‘o e fakahoko fatongia ‘a e kau ngae fakapule’anga
POS	Sisitemi lekooti fakatau
PSC	‘Ofisi ‘o e Komisoni ‘a e Kau Ngaue Fakapule’anga

RKC	Konivesio Kyoto fakamuimuitaha
RSA	Tanaki Pa'anga Hu Mai
SDGs	Taumu'a Fakalakalaka 'oku tu'uloa
TADAT	Fa'unga Ngaue ke vakai'i 'a e fakahoko fatongia fakatukuhau
TRS	Savea ki he lahi 'o e taimi óku fakahoko ai e ngaue ki he ngaahi uta hu mai mei tuápuleánga he uafu
TSDF	Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'o Tonga
UNCTAD	Konifelenisi ki he Fefakatau'aki mo e Fakalakalaka 'a e Kautaha 'a e ngaahi Pule'anga Fakatahataha
UNEP	Polokalama ki he 'Atakai 'a e Kautaha 'a e ngaahi Pule'anga Fakatahataha
UNDESA	Va'a ki he 'Ekonomika mo e Sosiale 'a e Kautaha 'a e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha
WTO	Kautaha Fakamamanilahi ki he Fefakatau'aki
WCO	Kautaha Fakamamanilahi 'a e Kasitomu

Talateu 'a e 'Eiki Minisita

'Oku ou fiefia ke fakahu atu 'a e Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Pa'anga Hu Mai mo e Tute ki he Ta'u Faka-pa'anga 2020/21, 'i hono faka'ilonga'i 'a e ta'u hono ua 'eku 'i he lakanga ko e Minisita 'o e Potungaue ni. Ko e Fakamatala Fakata'u ko eni, 'oku lipooti ai 'a e ngaahi ola ngae, lavame'a mo e ngaahi pole ó e fakahoko fatongia 'a e Potungaue 'i he ta'u fakapa'anga ko eni.

Ko e tumutumu ó e lavameá á e Potungaue ni, ko e a'usia pea hulu atu á e paánga hu mai naé tanaki, í he fakaámu ki he taú fakaápaánga ko eni. Ko e fakakatoa ó e paánga hu mai naé tanaki, \$240.7 miliona, hulu áki á e \$10.6 miliona. Ko e paánga hu mai lahi taha eni kuo tanaki é he Potungaue í hono fakafehoanaki ki he ngaahi taú fakapaángaa ki muá. Koe ola lelei eni á e ngae ósikiavelenga á e kau ngae á e Potungaue ni í he fenguaeáki vaofi mo e kakai totongi tukuhau ke fakaáiái á e tauhi mo e muimui ofi ki he ngaahi lao mo e tuútuúni fakatukuhau.

'Oku hokohoko atu pe á e tokoni mo e poupou á e Puleángá Nuúsila mo Áositelelia ki he Potungaue ni, í he malumalu ó e Aleapau Fefakatauáki ko e PACER Plus ki hono fokotuú á e sisitemi ngae faka-komipiuta fakamamani lahi á e Kasitomu óku íloa ko e Ásikuta (ASYCUDA). Óku fakataumuá á e ngae ni ke fakalakalakalaka pea lelei ange á e fefakatauáki ó fakafou í he ngaahi fokotuútuú ngae á e Kasitomu.

Óku í ai e fakalakalaka í he ngaahi fokotuútuú ngae ki hono tauí á e faitoó kontapau ó fakafou í he polokalama kemipeini á e Potungaue í he fenguaeáki vaofi mo e ngaahi kupu fekauáki ki he malu á e kauáfonua. Í he polokalama ngae ko eni, óku ngae fakataha ai á e Kasitomu, Kau Tau Maluí á Éne Áfio mo e Potungaue Polisi í hono fakamalohia á e ngaahi tuútuúni ngae í he kauáfonua.

Naé lava lelei pea kakato á e fuofua savea ki hono vakaií á e taimi ngae ó e fakahoko fatongia ki he ngaahi uta koloa kotoa pe óku hu mai mei tuápuleángaa í uafu, ó tatau pe uta taau taha mo e faka-komesiale. Óku tokoni lahi áupito á e savea ko eni ki he ngaahi fokotuútuú ngae, ke fakalakalaka pea toe lelei ange á e fakahoko fatongia.

Ko e ngaahi fenguaeáki lelei kotoa pe mo e ngaahi hoa ngae mei tuápuleángaa naé tokoni lahi áupito ia ki he Potungaue ke aúisia ai á e ngaahi taúmuá ola ngae lelei ó e taú fakapaángaa ko eni.

Ko e ikuna kafakafa ó e faáhi taú ngae 2020/21 naé makatuúnga ia í he tataki lelei á e Pule Lahi mo e ngae mateaki á e kau ngae á e Potungaue Paángá Hu Mai mo e Tute.

Faka'apa'apa atu

Tevita Lavemaau
Minisita Potungaue Pa'anga Hu Mai mo e Tute

Fakamatala 'a e Pule Lahi

Ko e Fakamatala Fakata'u 2020/21 'oku fakaha ai 'a e ngaahi taumu'a ngaue kotoa pe na'e a'usia 'e he Potungaue Pa'anga Hu Mai mo e Tute 'o fakatatau ki he ngaahi fokotu'utu'u ngaue 'i he Palani Ngaue 2020/21-23. Óku kei tuúmaú pe á e Visone á e Potungaue ni, ke hoko ko e Potungaue lelei taha 'i he ngaahi Potungaue 'a e Pule'anga neongo 'a e ngaahi pole kehekehe ó e fakahoko fatongia tautau tefito ki he uesia fakamamani lahi á e mahaki faka'auha Koviti-19. Naé malava lelei pe ó fakahoko á e ngaahi fatongia ó e Potungaue ni ó fakatatau ki he tuútúni á e lao mo e ngaahi taumuá ngaue óku fokotuú í he Palani Ngaue.

Ko e ngaahi taumuá ngaue lalahi ki he taú fakapaánga ko eni, naé kau ki ai á hono fokotuútuú ha founa ngaue ke ne fakaáiái á e tauhi tuútuúni faka-tukuhau á e ngaahi kautaha mo e taautaha. Óku fenapasi á e fokotuútuú ngaue ni mo e faúnga ngaue fakanopooni kuo ósi kamataí í he Potungaue ni ke fakalakalaka pea toe lelei ange á e tanaki paángá hu mai. Naé fokotuú foki mo e Vaá ngaue foóu ke ne tokangaekina á e tauhi tuútuúni faka-tukuhau, ó fakalahi ai á e Vaá Ngaue é 6 á e Potungaue ki he Vaá Ngaue fakakatoa é 7 í he taú fakapaánga.

Ko e patiseti ngaue á e Potungaue naé feúnga mo e \$10.04 miliona, ka ko e fakamole ki he taú fakapaánga naé \$8.19 miliona pe. Ko e fakaámu ki he paángá hu mai ke tanaki he taú fakapaánga, ko e \$230 miliona, tanaki á e \$240 miliona pea huluáki á e \$10.6 miliona.

Na'e fatu 'e he Potungaue 'a e polokalama ngaue fo'ou ko e "Kafataha", pea taku ko e founa ngaue lelei taha eni 'a e Potungaue ki he ta'u fakapa'anga ko eni. Ko e founa ngaue foóu eni naá ne matuúaki 'a e ngaahi pole 'o e fakahoko fatongia ó ikuna ai á e ngaahi ola ngaue lelei áupito í he tanaki paángá hu mai neongo ko e taú ngaue faingataá áupito eni. Ko e ngaahi ola lelei ko eni 'oku ne fakaivia á e Potungaue ke hokohoko atu á e founa ngaue foóu ko eni í hono tokangaekina á e ngaahi élia ngaue é malava ó tanaki mo fakamaópoópo á e paángá hu mai á e fonua.

'Oku ou houngaía moóni ke fakamaloía á e ngaahi kupu fekauáki kotoa pe mo e kau ngaue á e Potungaue Paángá Hu Mai mo e Tute í he ngaahi ola ngaue lelei kuo tau ikuna í he taú ngaue faka-hisitolia ko eni.

Pule Lahi

1 Puipuitu'a 'o e Ola Ngaue 'a e Potungaue Pa'anga Hu Mai mo e Tute

1.1 Ola 'o e Fakahoko Fatongia Fakalukufua 'a e Potungaue

Ko e Ta'u Fakapa'anga 2020/21, na'e lahi hono ngaahi fakafe'atungia tautefito ki he ngaahi fatongia mafatukituki 'o e Potungaue, fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e lao, 'a ia koe malu'i 'a e kau'afonua mo e ngaahi uesia ki he tanaki pa'anga hu mai 'a e fonua makatu'unga mei he mahaki faka'auha 'o e COVID-19. Ko e kaveinga 'o e ta'u fakapa'anga "Fe'aomoengalu pea Si La ki Vai ki ha Tonga 'oku Tu'utai" na'e hoko ia ko ha poutuliki ke ne fakaivia 'a e fononga'anga ke a'usia 'a e ngaahi lavame'a, 'a ia 'oku hoko koe makamaile mahu'inga ki he Potungaue ki he ta'u fakapa'anga 2020/21.

Ko e 'uluaki lavame'a, ko e lekooti 'a e pa'anga hu mai na'e tanaki 'e he Potungaue, fe'unga mo e \$240.7 miliona, 'a ia ko e hulu'aki ia 'a e \$10.6 miliona 'i he taketi 'esitimeti ke tanaki ko e \$230 miliona. Ko e ma'olunga taha eni 'a e pa'anga hu mai kuo tanaki 'e he Potungaue, 'o fakatatau ki he ngaahi ta'u fakapa'anga 'i he kuohili, neongo 'a e taimi faingata'a 'o e COVID-19. Ko e lavame'a koeni na'e malava ke a'usia ia mei he fuofua kamata'i 'a e polokalama ngaue fo'ou 'a e Potungaue 'oku 'iloa koe Kafataha, 'o kamata ia 'i he kuata faka'osi 'o e ta'u fakapa'anga. Koe polokalama ngaue fo'ou koeni 'oku ngaue'aki 'a e founa ngaue faka-poloseki ke fakamalohia 'a e va fengaue'aki mo e ngaahi sekitoa pisinisi 'i he taumu'a ke fakalakalaka 'a e tauhi tu'utu'uni 'a e ngaahi pisinisi pea tokoni eni ki he pa'anga hu mai 'oku tanaki.

Ko hono ua, na'e foaki 'a e fuofua Koula ki hono fakalele 'a e ngaahi ngaue faka-PMS fakaloto Potungaue 'i he kuata faka'osi 'o e ta'u fakapa'anga. Koe toenga 'o e ngaahi kuata, na'e tauhi pe 'e he Potungaue 'a e lanu mata, 'i hono fakakalakalasi 'a e me'afua ki hono sivi'i e fakahoko fakaloto Potungaue, 'I he tauhi ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue ki he PMS. Ko e ma'olunga taha eni ki he ola 'o e ngaahi ngaue faka PMS 'o mahino 'a e tauhi tu'utu'uni 'a e 'Ofisi e Komisoni Kau ngaue fakapule'anga.

Ko hono tolu, 'oku hokohoko atu 'a e poupou 'a e Potungaue ki he ngaahi pisinisi koe'ahi koe uesia mei he mahaki faka'auha COVID-19 pea tokoni 'a e Potungaue ki hono fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni Kapineti 'a ia koe faka'ata 'a e tute mei he ngaahi koloa 'e ni'ihi 'oku tu'utu'uni ke faka'ataa. Ko e ola 'o e ngaue koeni na'e faka'ata ai 'a e tute fe'unga mo e \$57,502,781.39 ki he ta'u fakapa'anga, 'a ia ko e lahi ia 'o e pa'anga na'e mei malava ke tanaki koe pa'anga tukuhau, ka na'e 'ikai makatu'unga pe mei he ngaahi faka'ata 'o e tute.

Ko e faka'osi, na'e tokolahi 'a e kau ngaue na'a nau ma'u faingamalie 'o kau atu ki he ngaahi polokalama ako mo e fakataukei 'o e kau ngaue na'e fakahoko 'I he ta'u fakapa'anga. Koe konga eni 'o e polokalama ke tokonia 'a e kau ngaue ke ma'u 'a e taukei moe 'ilo fe'unga ki he fakahoko honau ngaahi fatongia tautefito ki he 'elia faka-tekinikale. Na'e fakahoko pe 'a e ako 'o fakafou 'i he founa fakatekinolosia (Zoom) makatu'unga mei he ngaahi fakataputapui 'o e fefolau'aki moe tapuni 'o e kau'afonua, telia 'a e mahaki faka'auha koe COVID-19.

Talateu

Ko e Ta'u Fakapa'anga 2020/21, ko e ta'u ngaue faka-hisitolia ia ki he fononga 'a e Potungaue. Naé í ai á e ngaahi pole ngaue foóu na'a ne fakafe'atungia'i á e fakahoko fatongia, makatu'unga í he uesia fakamamani lahi 'o e mahaki faka'auha Koviti-19, naá ne uesia 'a e mo'ui faka-sosiale mo e faka'ekonomika 'a e kakai 'o e fonua. Ko e fakahoko fatongia á e Potungaue, na'e tataki'aki 'a e kaveinga ngaue, visone mo e misiona ke fakapapau'i 'e a'usia 'a e fakaámu ki he pa'anga hu mai ke tanaki, ngaahi taumu'a ngaue, pea mahulu hake ai á e tokoni ke a'usia 'a e visone fakafonua í he Faúnga Palani Langa Fakalakalaka á Tonga II "*ke paotoloaki 'a e fakalakalaka 'o Tonga ke fakalekesi 'a e mo'ui ki he taha kotoa*".

Kaveinga: "Fe'aomoengalu pea Si La ki Vai ki ha Tonga 'oku Tu'utai"

Visone: "Ke fakatokanga'i ko e Potungaue lelei taha eni 'i he ngaahi Potungaue kotoa 'a e Pule'anga"

Misiona: "Ke fokotu'u pea paotoloaki 'a e founa ngaue faka-polofesinale ma'olunga taha pea mo ha vaa fengaue'aki lelei mo e ngaahi kupu fekau'aki"

Ko e Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'o Tonga, 'oku ne huluhulu 'a e ngaahi kaveinga ngaue fakafonua mo e ngaahi ola 'o e fokotu'utu'u ngaue. Ko e ngaahi kaveinga ngaue eni mo e ngaahi ola 'o e fokotu'utu'u ngaue 'oku fenapasi mo e fakahoko fatongia 'a e Potungaue Pa'anga Hu Mai mo e Tute:

Kaveinga Ngaue Fakafonua 'a e TSDF

- A: Longomo'ui e 'ilo, poto mo e taukei faka'ekonomika
- D: Tali ui ki he pule lelei pea ke leleiange 'a e pule 'a e lao
- G: Hokohoko atu e ngaahi ngaue 'i tu'apule'anga, ngaue fakataumalu'i fonua pea moe pule tau'ataina

Ngaahi Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngaue TSDF

Poutuliki 1. Ngaahi ngaue'anga faka'ekonomika

- **Ola 'o e fokotu'utu'u ngaue 1.1:** Leleiange pea lolotoange 'a hono pukepuke e pule'i 'o e tu'unga faka'ekonomika moe ngaahi maketi fakapa'anga.
- **Ola 'o e fokotu'utu'u ngaue 1.5:** Leleiange hono a'usia 'o e fefakatau'aki fakavaha'apule'anga, ngaue moe 'inivesimeni muli.

Poutuliki 3. Ngaahi ngaue'anga fakapolitikale

- **Ola 'o e fokotu'utu'u ngaue 3.7:** Fakalelei'i 'a e va fekau'aki fakapolitikale, fakataumalu'i fonua 'o 'ikai ngata pe 'I he Pasifiki kae pehe pe foki moe fakamamani lahi.

Lao mo e ngaahi tuútuúni ngaue

Ko e ngaahi lao mo e tuútuúni ngaue eni óku fakamalumalu ai á e fakahoko fatongia ‘a e Potungaue Pa’anga Hu Mai mo e Tute.

Tepile 1: Lao

Lao á e Potungaue Paánga Hu Mai mo e Tute	Fakalukufua
Lao ki he Tukuhau Ngaue’aki	Ko e Konisitutone ‘o Tonga
Ngaahi Tu’utu’uni Ngaue ki he Tukuhau ngaue’aki	Lao ki he Kau Ngaue Faka-pule’anga
Lao ki he Tute	Lao ki he Fakatau Faka-pule’anga
Ngaahi Tu’utu’uni ngaue ki he Tute (PACER Plus) 2020	Lao ki hono pule’i ‘o e Pa’anga ‘a e Pule’anga
Ngaahi Tu’utu’uni Ngaue ‘a e Tute 2008	Ngaahi Aleapau Fakavaha’apule’anga
Lao ki hono Pule’i ‘a e Tute mo e ‘Ekisia	Fa’unga Palani Langa Fakalakalaka ‘a Tonga II
Ngaahi Tu’utu’uni Ngaue ki hono pule’i ‘o e Tute mo e ‘Ekisia 2008	
Lao ki he Tukuhau ‘Ekisia	
Ngaahi Tu’utu’uni Ngaue ki he Tukuhau ‘Ekisia 2008	
Lao ki he Pa’anga Hu Mai	
Ngaahi Tu’utu’uni Ngaue ki he Pa’anga Hu Mai	
Lao ki hono Pule’i ‘a e Tanaki Pa’anga Hu Mai	
Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i ‘a e Tanaki Pa’anga Hu Mai	

Fatongia ó e Potungaue

Ko e tefito’i fatongia ‘a e Potungaue Pa’anga Hu Mai mo e Tute, ko e tanaki á e paánga hu mai á e puleángá, hakeaki’i ‘a efefakatau’aki, mo tokangaekina ‘a e malu ‘o e kau’afonua í hefefakatau’aki mo e fefolau’aki fakavahaá puleángá;

Ko e ngaahi tuútuúni ngaue eni óku ne tataki á e fakahoko fatongia á e Potungaue:

1. Ko e Konisitutone ó Tonga, Lao mo e ngaahi tuútuúni á e Puleángá, ngaahi tu’utu’uni ngaue makehe mo e fekau á e Puleángá, Fa’unga Palani Langa Fakalakalaka á Tonga II, mo e ngaahi Lao óku fakamalumalu ai á e Potungaue ni ó kau ki ai ‘a e Lao ki he Tukuhau Ngaue’aki, Lao ki he Tute, Lao ki he Tute ‘Ekisia, Lao ki he Pa’anga Hu Mai, Lao ki he Tanaki Pa’anga Hu Mai, mo e ngaahi tu’utu’uni ngaue.
2. Ko e ngaahi talite mo e konivesio fakavahaá puleángá ‘oku felaveí tonu mo e fakahoko fatongia ‘a e Kasitomu tautefito ki he fekatau’aki, ‘o kau ki ai ‘a e Aleapau

Fakafeitu'u ki he Fefakatau'aki (PACER Plus), Konivesio ki he Fakafaingofua 'a e Fefakatau'aki (Kyoto), koe Konivesio ki he Sisitemi Hamonaisi (HS) ke fakama'opo'opo kiai 'a e teulifi 'a e Kasitomu moe Fefakatau'aki mo e ngaahi konivesio kehe pe. Ko e ngaahi sino ngaue fakamamani lahi eni óku memipa ai á Tonga, Kautaha Tokangaekina 'a e Ngaahi Ngaue Faka-tukuhau (PITAA), Kautaha Fakamamani lahi 'a e Kasitomu (WCO), Kautaha 'a e Ngaahi Fonua 'Osenia ki he Kasitomu (OCO), mo e Kautaha Fakamamani lahi ki he Fefakatau'aki (WTO).

3. Koe Potungaue ki he 'Ekonomika mo e Va Faka-sosiale 'a e Pule'anga Fakatahataha (UNDESA), Taumu'a Langa Fakalakalaka Tu'uloa (SDG) fika 16 "*Faka'ai'ai e nofo melino mo e sosaieti 'oku kau katoa ki he fakalakalaka 'oku tu'uloa, pea fakafaingamalie'i 'a e tokotaha kotoa pe ki he fakamaau totolu, pea fa'u ha ngaahi potungaue 'oku lelei, tali ui pea fakakau katoa he levolo kotoa pe*", óku tokoni lahi ia ki he fakahoko fatongia 'a e Kasitomu ke fakapapau'i 'oku malu 'a e kau'afonua í he fefakatauáki mo e fefolauáki óku fakalao. Óku kau ki ai mo e Taumu'a Fakalakalaka Tu'uloa fika 17 í he taumuá ke fakaivia á e ngaahi maúanga ivi kotoa pe ke fakalakalaka pea toe lelei ange á e paánga hu mai óku tanaki é he fonua.
4. Ko e Kaveinga Ngaue 'o e Patiseti Ta'u Fakapa'anga 2020/21 "*Ko Sihova ko hoku Talitau'anga*". Naé tokoni lahi á e Potungaue ki hono ngaueí á e ngaahi Kaveinga Ngaue Lalahi á e Puleánga (GPA) ó fakafou í hono tanaki á e paánga hu mai ke tokoni ki hono fakapa'anga 'a e ngaahi fokotuútuú ngaue á e Puleánga í he patiset fakataú. Na'e poupou kakato 'a e Potungaue ki hono taúi á e faitoó konatapu ó fakafou í he polokalama kemipeini á e Potungaue ko e Tau'i 'o e Faito'o Konatapu, hilifaki 'a e tute 'ekisia 'i he ngaahi koloa 'oku 'ikai fakatupu mo'uilelei, pehe ki hono fakaátaa á e tute mei he ngaahi koloa hu mai óku fakaátaa í he tuútuúni ngaue fekauáki mo e Koviti-19.

Ngaahi Kupu Fekau'aki

Ko e ngaahi kupu fekauáki eni naá nau fengaueáki vaofi mo e Potungaue í he tanaki ó e paánga hu mai, fakafaingofuaí á efefakatauáki, mo e maluí á e kauáfonua.

Tepile 2: Kupu Fekau'aki

Ngaahi Kupu Fekau'aki	Tokotaha Ngaue'aki 'a e sevesi 'a e Potungaue	Fatongia ki he Potungaue	Hoa ngae 'a e Potungaue	Tokangaekina 'a e Potungaue
Kapineti mo e Fale Alea 'o Tonga	Fale'i, Fokotu'u mo e Fakamatala	Tu'utu'uni	Fakahoko fatongia ke maau pea ma'opo'opo ma'a e pule'anga	Fekau
Ngaahi Potungaue 'a e Pule'anga	Fale'i, Tataki, Fakahinohino mo e Fakamatala	Fakamatala	Fakahoko fatongia ke maau pea ma'opo'opo ma'a e pule'anga	Tokangaekina 'e he Komisoni 'a e Kau Ngaue Fakapule'anaga, Potungaue Pa'anga moe 'Ofisi 'o e Palemia
Ngaahi Pisini 'a e Pule'anga	Fale'i, Tataki, Fakahinohino mo e Fakamatala	Fakamatala	Fakahoko fatongia ke maau pea ma'opo'opo ma'a e pule'anga	Sevesi
Ngaahi Kautaha 'ikai Fakapule'anga	Fale'i, Tataki, Fakahinohino, Sevesi mo e Fakamatala	Koloa, Sevesi, Ngaahi totongi 'oku hilifaki	Ngaahi ngae ki he tukui kolo, Ako, Mo'ui	Muimui'i, Tohi tangi
Kakai 'o e fonua	Fale'i, Tataki, Fakahinohino, Sevesi mo e Fakamatala	Koloa, Sevesi, Ngaahi totongi 'oku hilifaki		Fili, Ngaahi tohi tangi
Fakafofonga Tukuhau, Fakafofonga Kasitomu mo e ngaahi kautaha	Fale'i, Tataki, Fakahinohino mo e ngaahi Fakamatala	Fakamatala, Koloa, Sevesi, ngaahi totongi 'oku hilifaki		
Kautaha fakava'apule'ang a mo e ngaahi kautaha fakafeitu'u	Fakamatala, sevesi	Fakamatala	Fakahoko 'a e ngaahi tokoni faktekinikale, tokoni fakapa'anga moe sevesi	
Hoa ngae mei tu'apule'anga	Fale'i, Fakahinohino, Sevesi mo e Fakamatala	Tokoni ki he fakalakalaka mo e Fale'i	Fakahoko 'a e ngaahi polokalama tokoni	Tokanga'i hono ngae'aki 'a e ngaahi pa'anga tokoni 'o fakafou 'i he Potungaue Pa'anga.

Ko e Kapineti mo e Fale Alea ó Tonga á e ongo sino fai tuútuúni maólunga óku ne tuku mai á e ngaahi tuútuúni ngae mo e fekau mahuíngā fekauáki mo e fatongia ó e Potungaue ó kau ai á hono fakapaasi á e patiseti ki he taú fakapaánga takitaha. 'Oku 'iai 'a e va

fengae'aki vaofi mo e ngaahi Potungaue 'a e pule'anga 'o kau kiai 'a e ngaue ki he tanaki 'o e pa'anga tukuhau, faka'ata 'a e ngaahi koloa hu mai kuo tali ke faka'ata mei he tute, kau fakataha mo e Va'a Tautahi 'a e Kau Tau 'A 'ene 'Afio ki he ngaue fakamalu'i 'o e kau'afonua, fengae'aki vaofi mo e Potungaue Pa'anga ke poupou mo tataki 'a e ngaahi ngaue ki he teuteu 'o Patiseti pea pehe ki hono tokangaekina 'a e ngaahi polokalama tokoni 'a e pule'anga ki he langa faka'ekonomika mo e faka-sosiale. 'Oku 'iai 'a e fengae'aki moe 'Ofisi Palani Fakafonua 'i he fale'i ki he founga fatu palani ngaue, pehe ki he fengae'aki 'a e 'Ofisi Komisoni Kau Ngaue Fakapule'anga ki he tokangaekina 'o e kau ngaue.

'Oku ngaue fakataha 'a e Potungaue mo e ngaahi pisinisi taautaha, ngaahi kupu fekau'aki ka e pehe ki he kakai 'o e fonua ke hakeaki'i ha fefolau'aki mo e fefakatau'aki ke fakalao, tanaki 'a e pa'anga ma'a e pule'anga.

'Oku 'iai 'a e ngaahi hoa ngaue 'a e Potungaue 'oku fengae'aki vaofi 'o kau kiai 'a e ngaahi kautaha faka-feitu'u mo e ngaahi hoa ngaue ki he fakalakalaka 'o hange koe Senita ki he Tokoni Fakapa'anga mo e Tekinikale (PFTAC) koe PITAA, WCO, OCO mo e WTO 'a ia 'oku nau fakafaingamalie'i 'a e ngaahi polokalama fakataukei 'o e kau ngaue 'o fakafou 'I he polokalama ako moe ngaahi fakataha lalahi.

Fa'unga Ngaue 'o e Potungaue

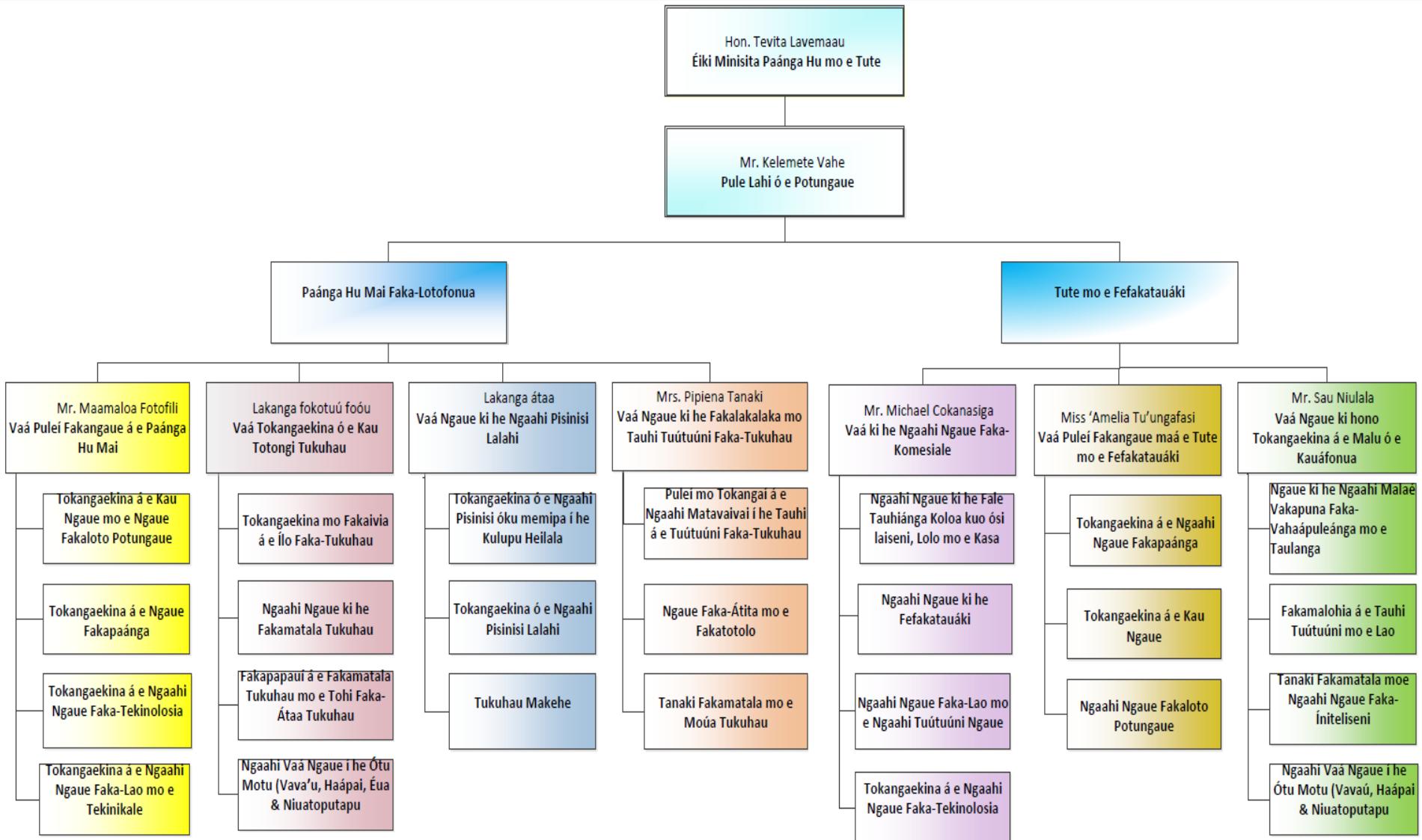
'Oku 'iai 'a e ngaahi Va'a Ngaue 'e fitu (7) 'i he Potungaue 'a ia koe 1) Pule'i mo e Fale'i 'I he 'Ofisi 'o e 'Eiki Minisita mo e 'Ofisa Pule Ngaue, 2) Va'a Ngaue Faka-tukuhau, 3) Va'a Pule'i Faka-nngaue ma'a e Tanaki Pa'anga Hu Mai Fakalotofonua, 4) Va'a Fakamalohia 'a e Ngaue Faka-tukuhau, 5) Va'a ki he Ngaahi Ngaue Faka-komesiale, 6) Va'a Pule'i Fakangaue ma'a e Tute mo e Fefakatau'aki, mo e 7) Va'a ki he ngaahi Ngaue Pule'i Kau'afonua.

Kau Taki Ngaue

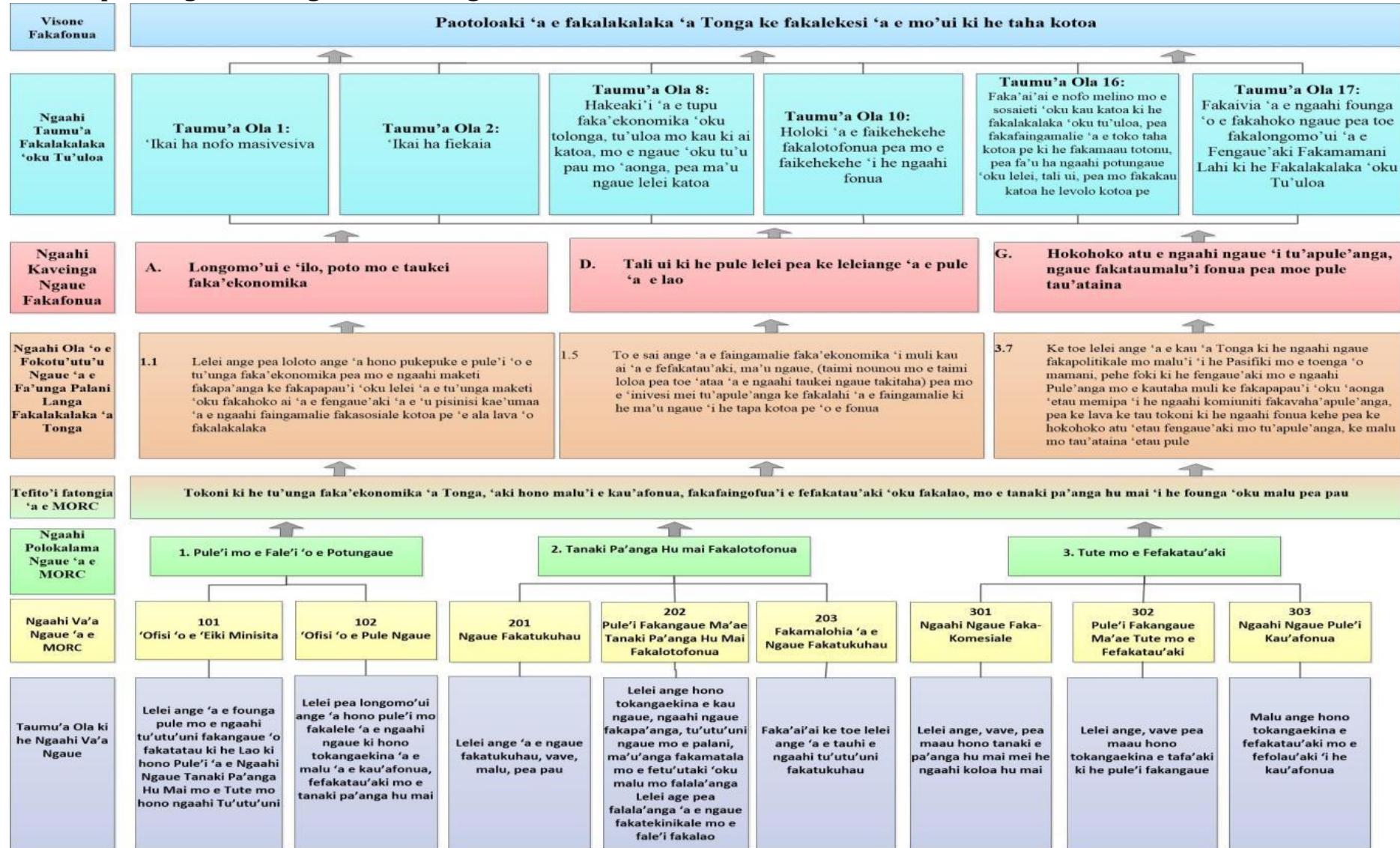

Mei Hema ki he Mata'u: Taniela Sila, Ámelia Tuúngafasi, Michael Cokanasiga, Kelemete Vahe, Hon. Tevita Lavemaau, Maamaloa Fotofili, Sau Niulala mo e Pipiena Tanaki

Fa'unga 'o e Potungaue

1.2 Mape ó e ngaahi Ola Ngaue á e Potungaue

2 Ola Ngaue 'a e Potungaue

Hulu 'a e tanaki paánga hu mai áki á e \$10.6 miliona

PMS

Me'afua ki hono sivi 'o e fakahoko fatongia

Fuofua Potungaue ke ne ma'u 'a e fakaílonga maólunga taha, Koula í he polokalama ngaue ko eni

KAFATAHA

Founga Ngaue fo'ou óku ne matu'uaki á e ngaahi pole fakangaue lolotonga á e COVID-19.

Tanaki pa'anga tukuhau ma'oluga taha

Holo lahi 'I he Tohi Mo'ua, ngaahi mo'ua tukuhau fuoloa

Fakamalohia 'a e ngaue fakataha mo e kakai

Kakato 'a e fuofua sivi'i 'o e ngaue faka-tukuhau ngaue'aki 'a e me'afua TADAT pea ma'u 'a e ola ma'olunga ko eni: -

- A é 5
- B é 2

Time Release Study (TRS)

Faka'ata 'a e ola 'o e fuofua savea ki he lahi ó e taimi ngaue 'a e Kasitomu ki hono sivi mo faka'ata 'a e ngaahi uta koloa hu mai mei tuápuleánga í he Taulanga Nukuálofa. Naé fakapa'anga 'a e ngaue ko eni 'e he Kautaha WCO moe Pangike 'a Mamani.

2.1 Tokangaekina 'o e kau ngaue

Na'e hokohoko ai pe hono muimui'i 'e he Potungaue 'a e ngaahi polokalama ngaue fo'ou ke tokangaekina 'a e kau ngaue pea ke tohoaki'i mai ha kau ngaue ki he Potungaue. 'Oku kau ki hen'i 'a e ngaahi polokalama fakataukei ke tokoni ki he fakahoko fatongia 'a e kau ngaue, ke fakamalohia 'enau tauhi 'a e ngaahi tu'utu'uni ngaue.

Tepile 3: Tokolahih 'o e Kau Ngaue

Kau Ngaue	Tokolahih 'o e Kau Ngaue faka'osinga 'o Sune 2020	Tokolahih 'o e Kau Ngaue faka'osinga 'o Sune 2021
Kau Ngaue Tu'uma'u	197	192
Kau Ngaue Lau'aho	18	28
Ngaahi Lakanga 'Ata	21	33
Fakakatoa	236	253

'I he faka'osinga 'o Sune 2021, na' e holo'aki 'a e tokolahih 'o e Kau Ngaue Tu'uma'u 'aki e 2.5%. Na'e makatu'unga eni 'i he kau ngaue na'a nau fakafisi mei he Potungaue, moe ni'ihia na'e hiki ki he lakanga ma'olunga ange. Ko e Kau Ngaue Lau'aho na'e hiki'aki 'a e 55.6%, pea 'I he taimi tatau na'e hiki'aki 57.1% 'a e ngaahi lakanga 'ata. Ko e kaka koeni 'I he lahi 'a e ngaahi lakanga 'ata, makatu'unga pe 'i he tu'utu'uni fakataputapui ki he fakahu koia 'a e kau ngaue 'a ia 'oku tolo i fanonganongo ai.

Tepile 4: Fehikitaki fakangae

Fika	Kau Ngaue	Lakanga	Levolu	Fakamatala tokoni
1	Pipiena Tanaki	Tokoni Pule Lahi	G	Hiki mei he lakanga ko e Tokoni Ófisa Pule Maólunga ki he lakanga ko e Tokoni Pule Lahi
2	Sau Niulala	Tokoni Pule Lahi	G	
3	Teisa Cokanasiga	Tokoni Ófisa Pule Maólunga	H	Fakafisi
4	Suliasi Áholelei	'Ofisa Pule Tukuhau	I	Fakafisi
5	Vaka Seau	'Ofisa Tukuhau Mata'itohi	L	Fakafisi
6	Ísikeli Tongotea	'Ofisa Tukuhau Kalasi I	N	Fakafisi
7	'Amoni Taumoeánga	'Ofisa Tukuhau Mata'itohi	L	Hiki ki ha lakanga ma'olunga 'i he Potungaue MEIDECC
8	Heilala Fifita	'Ofisa Tukuhau Mata'itohi	L	Tokotaha ma'u faingamalie ako 'i he sikolasipi naé kau foóu mai ki he Potungaue
9	Fonua Feáo	'Ofisa Lau 'aho		Maloloo lolotonga sua fatongia 'i he 'Ofisi 'a e Kasitomu 'i Ha'apai

Tepile 5: Kau Ngaue Lau 'aho 'i he Ta'u Fakapa'anga 2020/21

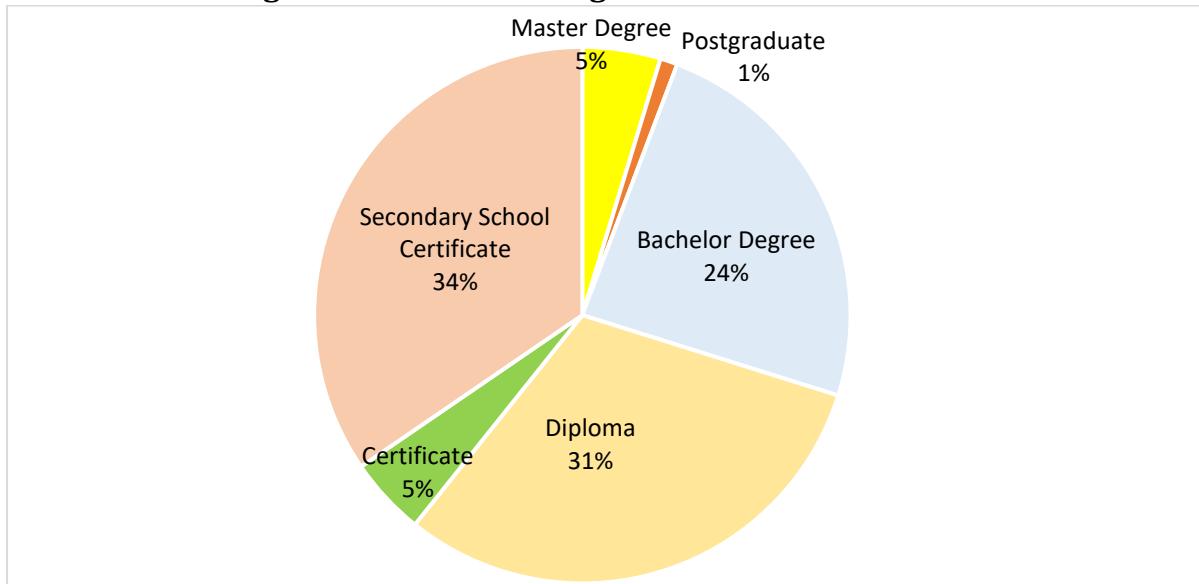
Fika	Kau Ngaue Lau'aho	Lakanga	Fakamatala Fakalahi
1	Saimoe Siakumi	'Ofisa Ngaue Lau'aho	'Ofisi 'o e Kasitomu
2	Daniel Tupou		
3	Tupou Kalo		'Ofisi Pa'anga Hu Mai
4	Kalolaine Teutau		
5	Simone Akoteu		
6	Tepola Tafea		
7	Mele Fakaósiula		
8	Kathryn Átonio		
9	Kalisi Veatupu		
10	Penisimani Ngahe		
11	Talamasina Faúkafa		

Fakamatala: Ko Kalolaine Teutau óku ne fetongi 'a Fonua Feáo naé too tau lolotonga éne fakahoko fatongia 'i he 'Ofisi 'o e Kasitomu 'i Ha'apai

Tepile 6: Tokolahí ó e ngaahi lakanga ngaue í he levolo takitaha he faka'osinga 'o Sune 2021

Ngaahi Lakanga	Kalasi 'o e Vahenga	Lahi 'o e ngaahi lakanga
Minisita	B	1
Pule Lahi	D	1
Tokoni Pule Lahi	F	1
Tokoni Pule Lahi	G	4
'Ofisa Tokoni Pule Lahi	H	10
'Ofisa Pule Tukuhau	I	20
'Ofisa 'Analaiso Sisitemi Ma'olunga	I	1
'Ofisa Tukuhau Ma'olunga	K	30
'Ofisa Tukuhau Mata'itohi	L	21
'Ofisa Tukuhau	L	1
'Ofisa Tukuhau	M	23
'Ofisa Tukuhau	N	11
'Ofisa Tukuhau Kalasi I	N	23
'Ofisa Tukuhau Kalasi I	O	4
'Ofisa Tukuhau Kalasi II	O	18
Supavaisa ki he Fefononga'aki	O	1
'Ofisa Tukuhau Kalasi II	P	2
'Ofisa Tukuhau Kalasi III	Q	29
'Ofisa Tukuhau Kalasi II	R	1
'Ofisa Tali Telefoni	R	4
Faka'uli	R	9
Tauhi'api & Le'o	S	9
'Ofisa Tokoni Taautaha 'a e Minisita		1
Fakakatoa		225

Fakatata 1: Tu'unga Faka-ako 'a e Kau Ngaue Tu'uma'u

Ngaahi polokalama ako maáe Kau Ngaue

'Oku tokanga 'a e Potungaue ki hono langa hake 'a e 'ilo mo e taukei 'a e kau ngaue tautefito ki he ngaahi 'elia fakatekinikale 'i he ngaue faka-tukhau mo e tute. Na'e laka hake 'I he 50% 'o e kau ngaue kuo nau kau atu ki he ngaahi polokalama ako mo e fakataha na'e fakahoko lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 'a ia na'e fakahoko fakafou 'I he tekinlosia.

Tepile 7: Ngaahi Ako mo e Polokalama Fakataukei

Fika	Ta'u Fakapa'anga 2020/21	Ngaahi Ako mo e Polokalama Fakataukei
1	5 'Aokosi 2020	WCO/ JICA Ako ki he Talateu 'a e ngaue fakafeitu'u fakapa'anga mei he WCO
2	13 'Aokosi 2020	Ako ki he ngaahi koloa 'oku ne uesia 'a e puipui malu'I 'o mamani mei he huelo 'o e la'a
3	13 – 27 Sepitema 2020	Ako ki he fefakatau'aki ngaue'aki 'a e tekinlosia
4	15 – 16 Sepitema 2020	Fakataha 'a e Ngaahi Fonua Pasifiki 'oku tokangaekina 'a e ngaahi ngaue faka-tukuhau (PITAA)
5	12 'Okatopa 2020	Fakataha ki hono Leva'i 'a e fefakatau'aki felave'i ki he ngaahi koloa HFC 'oku 'I he malumalu 'o e Aleapau Kigali, 'a ia na'e fokotu'utu'u 'e he Kautaha 'a e Pule'anga fakatahataha, 'I he'ene polokalama ngaue ki he 'Atakai
6	20 – 21 'Okatopa 2020	Semina ki he fatu ha polokalama fengae'aki fakalakalaka ki he 'Ekonomika
7	23 – 26 Novema 2020	Ako 'a e WCO ki he ngaahi fonua 'Esia moe Pasifiki ki he 'atita 'o e ngaahi pisinisi hu koloa
8	1 Tisema 2020	PITAA CIAT: Talanga ki he fakahu 'a e ngaue faka-komipiuta (ICT) 'i he ngaue faka-tukuhau
9	1 - 4 Tisema 2020	WCO – Me'afua ki he fakahoko fatongia 'a e Kasitomu
10	4 Tisema 2020	PFTAC: Fakafo'ou 'a e founiga ngaue tanaki pa'anga pea fakalelei'i
11	10 Tisema 2020	Feako'aki fakafeitu'u ki he ngaahi 'ilo fo'ou ki he Tukuhau

12	10 Tisema 2020	Ako 'a e PACER Plus
13	8 – 17 Tisema 2020	Ako ki he ngaahi fakatotolo e ngaue hala
14	12 – 15 Sanuali 2021	Ako ki he fefakatau'aki fakafou 'I he 'itaneti 'a e WCO
15	26 Sanuali 2021	Fakahoko 'a e fakataha fakata'u 'a e fakaofonga Kasitomu ke fakamanatu 'a e 'aho fakamamanilahi 'a e Kasitomu
16	28 Sanuali 2021	Fatu 'a e mape ki he hala fononga 'o e ngaue ki he Fefakatau'aki mo e Tu'utu'uni ngaue
17	15 Fepueli – 1 Ma'asi 2021	Ako 'a e OCO- CCES ki he 'Efika mo e Pule lelei
18	15 Fepueli – 1 Ma'asi 2021	Ako 'a e OCO- CCES ki he tokangaekina 'a e ngaahi matavaivai
19	24 – 25 Fepueli 2021	Vakai'i 'a e ngaahi fakalelei faka-tukuhau 'I he ngaahi fonua memipa 'I he PFTAC
20	24 Fepueli – 2 Ma'asi 2021	Fakalakalaka 'a e tauhi tu'utu'uni faka-tukuhau 'I he ngaahi pisinisi lalahi
21	1 Ma'asi 2021	Ako ki he sivi 'a e ngaahi uta mo e vakai'I e ngaahi matavaivai
22	2 Ma'asi 2021	Ako ki he ngaahi tu'utu'uni fakalao ki he puke 'a e ngaahi koloa ta'efakalao
23	8 – 22 Ma'asi 2021	OCO CCES Ako ki he pule lelei mo e 'Efika
24	9 Ma'asi 2021	Ako ki he ngaahi ngaue faka'imikuleisini mo e ngaahi paasipooti
25	23 – 25 Ma'asi 2021	Fakahoko 'a e talanga ki he HS 'I he ngaahi fonua Pasifki, 'o fokotu'utu'u mei he OCO
26	25 – 26 Fepueli 2021	Fakataha 'a e ADB
27	25 – 26 Ma'asi 2021	Polokalama Ako ki he Tukuhau mo e liliu ki he Founga Ngaue fakatekinolosia pe Digital
28	30 Ma'asi 2021	Ako ki he founga ngaue'aki 'o e mitia fakasosiale ki he tu'utu'uni ngaue 'a ia na'e fokotu'utu'u 'e he Potungaue MTED
29	29 Ma'asi – 12 'Epeleli 2021	OCO – CCES ki he Fakamalohia tauhi tu'utu'uni
30	7 – 13 'Epeleli	Fakataukei ki he founga ngaue'aki 'a e sivi e ngaue fakatukuhau ngaue'aki e me'afua TADAT
31	19 – 21 'Epeleli 2021	Aleapau 'a e WTO ki he fefakatau'aki
32	19 – 23 'Epeleli 2021	Polokalama Ako ki he Tanaki Mo'ua mo e tanaki fakamatala (Faile)
33	10 – 24 Me 2021	OCO – CCES Ako ki he Teulifi
34	31 Me – 14 Sune 2021	OCO – CCES Ako ki he Teulifi
35	19 'Epeleli – 3 Me 2021	OCO – CCES ki he Fakamalohia tauhi tu'utu'uni
36	5, 27, 29 'Epeleli & 6, 18, 20 'o Me 2021	Ako Ngaue ki he 'Atita
37	5 Me – 16 Sune 2021	Talanga ki he fevahevahé'aki 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki moe Fefakatau'aki 'i he vaha'a 'o e ngaahi fonua

		'I he PACER Plus. Koe talanga koeni na'e fakahoko 'i he vaha'a 'o e Potungaue moe ngaahi kupu fekau'aki
38	10 – 24 Me 2021	Fakahoko 'a e Sivi'I 'a e Va'a ki he Pa'anga Hu Mai 'o ngae'aki 'a e me'afua TADAT
39	18 Me 2021	Tukuhau fakavaha'apule'anga: Polokalama Ako ki he ngaahi makatu'unga 'o e tukuhau fakavaha'apule'anga, moe ngaahi matavaivai mo e monu'ia ki he ngaahi fonua 'oku langa fakalakalaka 'i he Pasifiki
40	26 Me 2021	Fakataha ke faka'ilonga'i 'a e kakato e Polokalama TADAT mo e Sino'i Pa'anga Fakavaha'apule'anga IMF mo e PFTAC
41	31 Me 2021	Ako ki he ngaahi koloa 'oku uesia 'a e puipui malu'i 'o mamani mei he huelo 'o e la'a
42	1 – 11 Sune 2021	Ako ki he ngaahi faihia fe'aveaki pa'anga fakafufuu, fokotu'utu'u 'e he APG
43	1 – 3 Sune 2021	Ako 'a e OCO ki he ngaahi uesia 'a e pisinisi mei he faihia
44	4 Sune 2021	Fakataha mo e kautaha Data Torque ke vakai'i 'a e ngaahi palopalema ki he sistemi
45	10 Sune 2021	Talanga fakafeitu'u ki he fehikitaki 'o e tupu fakapa'anga
46	21 Sune – 5 Siulai 2021	OCO- CCES Ako ki he Fakamahu'inga'i 'o e koloa

Tuúnga ó e fakahoko fatongia á e kau ngaue

Tepile 8: Palopalema fakangaue

Tokolahí 'o e Kau Ngaue	Palopalema	Ngaue na'e fakahoko
Kau ngaue tuúmaú é 12	Maumau'i 'a e Tu'utu'uni Ngaue fekau'aki mo e 'Ulungaanga 'o e 'Ofisa Ngaue	Talatalaifale mo akonekina á e kau ngaue ó fakatatau ki he tuútuúni ngaue

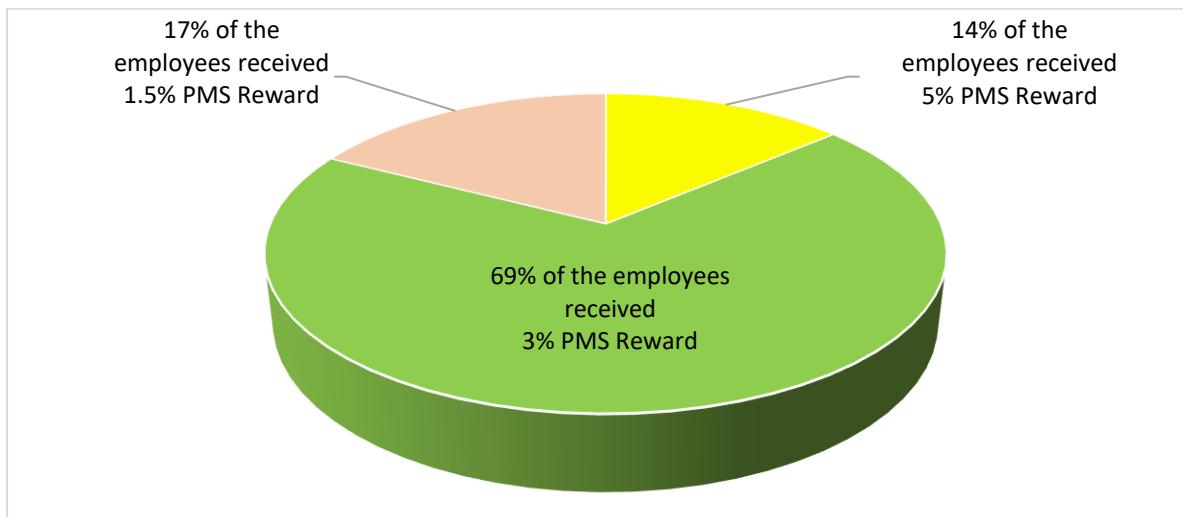
Me'afua Fakangaue fekauáki mo e fakahoko fatongia á e kau ngaue (PMS)

Na'e fakahu atu 'e he Potungaue 'a e ola hono fakama'opo'opo 'a e Me'afua ki he Fakahoko Fatongia (PMS) ki he ta'u fakapa'anga 2019/20 'i he 'aho 18 'o 'Aokosi 2020 pea ko e ola 'o e sivi vaeua ta'u ki he Ta'u fakapa'anga 2020/21 na'e fakahu atu ia ki he 'ofisi 'o e PSC 'I he 'aho 25 'o Fepueli 2021. Na'e 'iai 'a e fakalakalaka 'i he ola 'o e fakahoko fatongia (PMS) na'e ma'u mai ki he ta'u fakapa'anga 2019/20 'o fakahoa ki he Ta'u fakapa'anga 2018/19. Koe tepile koe ni 'oku ha atu ai 'a e ola 'o e PMS ki he ta'u fakapa'anga 2019/20.

Sioeli Tu'ivai, 'Amelia Tu'ungafasi, Letisia Moli, Kelemete Vahe, Maamaloa Fotofili, Soana Kioa

Fakatata 2: Ola 'o e Fakahounga ngae ki he Ta'u Fakapa'anga 2019/20

Fakamatala:

1. Fakatata hono 2 'i 'olunga 'oku ha ai 'a e fakakatoa 'o e kau ngae 'oku nau ma'u 'a e fakahounga ngae kakato makatu'unga 'I he ola 'a e me'afua fakahoko fatongia (PMS). Na'e fe'unga moe toko 109.
2. Kaungaue 'e toko 61 na'e ma'u 'enau fakahounga ngae makatu'unga 'I he founiga pro-rata
3. Kaungaue 'e toko 170 na'e kakato hono sivi 'enau fakahoko fatongia

Ngaahi Pale Makehe

Na'e pukepuke ai pe 'e he Potungaue 'a e tu'unga ma'olunga taha ki he ola 'o e fakahoko fatongia fakaloto Potungaue 'o e PMS 'i hono fakalele faka-kuata 'o fakatatau ki he ngaahi ola ngae 'oku tuku mai mei he 'Ofisi 'o e PSC.

1. **Kuata 1** - Ma'u e Maama Lanu Mata
2. **Kuata 2** - Ma'u e Maama Lanu Mata
3. **Kuata 3** - Ma'u e Maama Lanu Mata
4. **Kuata 4** - Ma'u e Maama Lanu Koula

Ko e ta'u fakahisitolia eni ki he fakahoko fatongia 'a e Potungaue, 'i he hoko koe fuofua Potungaue ke ma'u 'a e maama lanu Koula ki hono sivi 'a e fakahoko fatongia fakaloto Potungaue ki he PMS 'a ia koe ma'olunga taha eni.

Simione Sefanaia, Sea 'o e Komisoni 'a e Kaungaue Fakapule'anga & Kelemete Vahe, Pule Lahi 'o e Potungaue

2.2 Ola Ngaue (Taumu'a Ngaue 'a e Ngaahi Va'a Ngaue)

Tepile 9: 'Ofisi 'o e Minisita mo e 'Ofisa Pule Ngaue

Ngaahi Kaveinga Ngaue 'i he Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga II

A: Longomo'ui e 'ilo, poto mo e taukei faka'ekonomika

D: Taliui ki he pule lelei pea ke leleiange 'a e pule 'a e lao

G: Hokohoko atu e ngaahi ngaue 'I tu'apule'anga, ngaue fakataumalu'i fonua mo e naue pule tau'ataina

Taumu'a Ngaue 1: Lelei ange 'a e founiga pule mo e ngaahi tu'utu'uni faka-nгаue 'o fakatatau ki he lao ki hono Pule'i 'a e ngaahi ngaue tanaki pa'anga hu maim o e tute, mo hono ngaahi tu'utu'uni ngaue

Taumu'a Ngaue 2: Lelei pea longomo'ui ange hono pule'i mo fakalele 'a e ngaahi ngaue ki hono tokangaekina 'a e malu 'a e kau'

Me'afua ki he fakahoko fatongia (KPIs)	Taketi	Ngaahi Lavame'a (Fakatatau ki he Taketi mo e Me'afua ngaue)	Kaungatonu	Palani ki he Kaha'u
Fakahu atu ki he Fale Alea 'I he taimi totonu	Fakakakato 'a e ngaue pea fakahu atu 'I he taimi totonu	Tali 'I Kapineti pea fakapaasi 'I Fale Alea 'a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Tanaki Pa'anga Hu Mai, pea fakatalali ke fakamo'oni huafa kiai 'a e Tama Tu'i	Pule'anga moe kakai totongi tukuhau	Fakahoko 'a e ngaahi polokalama ako ki he kakai totongi tukuhau mo e kupu fekau'aki moe Lao fo'ou ki he RSAA
Fakakato 'a e ngaue fakatatau ki he taimi 'oku tuku mai ke fakakakato kiai 'a e ngaue	Tali 'I he Fale Alea 'a e Fakamatala Fakata'u, Palani Fakata'u mo e Patiseti	Fakamatala Fakata'u 'e 3 ki he Ta'u fakapa'anga 2017/18, 2018/19 mo e Ta'u fakapa'anga 2019/20 'a ia na'e fakahu atu pea tali 'I he Kapineti, kimu'a hono fakahu ki he Fale Alea 'o Tonga	Pule'anga (Faitu'utu'uni)	Teuteu'i 'a e Fakamatala Fakata'u 'I he taimi totonu
		Na'e tali 'a e Palani Ngaue Fakata'u mo e Patiseti ki he 2021/22 'I he Fale Alea, 'o kau ki henin 'a e ngaahi ngaue fo'ou na'e fokotu'utu'u, moe patiseti tanaki ki hono fakapa'anga 'a e ngaue	Pule'anga, Kakai totongi tukuhau, ngaahi pisinisi mo e kakai 'o e fonua	Tauhi pe ki he tu'utu'uni mo e taimi 'oku tuku mai ke fakakakato 'a e fatongia koeni

		fo'ou koeni fe'unga mo e \$500,000.		
		Tali 'e he Kapineti 'a e Liliu ki he tukuhau 'a e pa'anga hu mai ke kamata ngaue'aki 'I he 'aho 1 'o Siulai 2021, pea tali ke fakaloloa e faka'ata 'a e tute hilifaki 'I he ngaahi koloa hu mai mei tu'apule'anga ki he COVID-19	Pule'anga, kau ngaue moe kakai 'o e fonua	Muimui'i 'a e totongi tukuhau fo'ou
Taumuá Ngaue 2: Lelei pea longomoúi ange á hono puleí mo fakalele á e ngaahi ngaue ki hono tokangaekina á e malu á e kauáfonua, gefakatauáki mo e tanaki paángá hu mai				
Fakahu á e ngaahi fakamatala í he taimi totonu ó fakatatau ki he tuútuúni á e Ófisi ó Eíki Palemia mo e Potungaue Pa'nga	Óua é toe tomui ange hono fakahu á e ngaahi fakamatala í he áho fakaósi óku fakaátaa mai é he maú mafai	Fakahu atu 'a e Fakamatala Fakata'u 'e 3 ki he 'Ofisi 'o e 'Eiki Minisita, Palani Fakata'u mo e Palani ngaue fakata'u 3 ki he 'ofisi 'o e Palemia, mo e Potungaue Pa'anga	Pule'anga, Kakai totongi tukuhau mo e kakai 'o e fonua	Hokohoko atu aipe tauhi ki he tu'utu'uni ngaue
Fakataha fakamahina mo e kau Tokoni Pule Lahi mo e kau Supevaisa	'Ikai toe si'I hifo he fakataha 'e 12	Fakataha 'e 18 na'e fakahoko	Pule'anga, pisinisi mo e kupu fekau'aki	Hokohoko atu pe ae fakahoko 'a e fakataha fakamahina ke muimui'i 'a e ngaue 'oku fakahoko
Ngaahi tohi fakamatala fakamahina, polokalama letio moe televisone mo e ngaahi fakataha	'Ikai toe si'I hifo he 12	Fakakakato 'a e ngaahi fakataha 'e 12 kau kiai moe ngaahi polokalama 'I he mitia	Pule'anga, ngaahi pisinisi, ngaahi kautaha hu koloa, kakai totongi tukuhau mo e kakai 'o e fonua	Hokohoko atu 'a e polokalama fakataukei mo faka'ilo ki he kakai 'o e fonua, kupu fekau'aki moe kakai totongi tukuhau 'a e ngaahi ongoongo

mo e kau fakafofonga				fakamuimuitaha mei he Potungaue.
		Tataki 'a e ngaue ki he Palani Fakata'u mo e Patiseti	Pule'anga, kakai totongi tukuhau mo e kakai 'o e fonua	Fakahoko 'a e polokalama ako ki he Palani fakata'u ki he kau ngaue, kau kiai mo e ngaahi va'a ki he tukui motu, ke 'ilo pe 'a e kau ngaue ki he fakahoko fatongia 'a e Potungaue
		Takimu'a 'I he fakahoko 'a e ngaahi liliu ki he founiga ngaue 'iloa koe Kafataha, pea kau kiai mo e ngaahi polokalama ngaue 'e 7 na'e fokotu'u kiai. Na'e tokoni 'a e ngaue koeni ki he hulu 'a e tanaki 'aki e \$10.6 miliona	Pule'anga, kakai 'o e fonua	Hoko atu hono muimui'i 'a e founiga ngaue fo'ou Kafataha
		Kamata'i 'a e polokalama ngaue taha 'iloa koe Foefoelua, koe konga hono tali 'ae to folofola huufi 'a e Tama Tu'I, 'a ia na'e tokanga ki he kaveinga fekau'aki mo e faito'o konatapu	Pule'anga mo e kakai 'o e fonua	Muimui'i ke fakahoko lelei 'a e polokalama ngaue Foefoelua

Tepile 10: Va'a Ngaue Fakatukuhau

Kaveinga Ngaue Fakafonua 'a e Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga

A: Longomo'ui 'ilo poto mo e taukei faka'ekonomika

Taumu'a Ngaue 3: Leleiange 'a e ngaue fakatukuhau, vave, malu pea pau

Ngaahi Lavame'a	Kaungatonu	Palani ki he Kaha'u
Fakamanatu 'a e Uike Tukuhau 2020 mo e kaveinga <i>"Fe'omoengalu ki ha Tonga 'oku Tu'utai"</i> Na'e tohoaki'i 'a e kau mamata 'I he peesi Facebook 'a e Potungaue, ki he kakai 'e toko 4 kilu tupu	Pule'anga Kakai totongi tukuhau mo e kakai 'o e fonua	Hokohoko atu pe hono fakamanatua faka-ta'u 'a e polokalama mahu'inga 'o e Uike Tukuhau
Ola lelei hono fakakakato 'a e Konga 'Uluaki mo e Ua 'o e poloseki ngaue Ta Ta Lango Vaka 'I he malumalu 'o e founiga ngaue fo'ou Kafataha, 'a ia na'e tokanga 'a e polokalama ki he vakai'i 'a e ngaahi fakamatala 'I he sisitemi ngaue fakatukuhau, 'o fakatatau ki he lekooti 'oku tauhi 'I he faile.	Pule'anga mo e kakai 'o e fonua	Continue monitoring and updating the progress of the Operation to assist the decision making
Fakakakato 'a e ngaahi polokalama ki tu'a mo faka'ilo ki he kakai 'o e fonua 'a e tukuhau fo'ou 'oku hilifaki 'I he pa'anga hu mai	Pule'anga Kakai totongi tukuhau mo e kakai 'o e fonua	Provide training and monitoring the new Income Tax Rates
Ko e polokalama fengaue'aki fo'ou – Toe Talatalanoa na'e fokotu'u ke fakamalohia 'a e feongoongoi mo e kakai totongi tukuhau, kupu fekau'aki moe ngaahi sekitoa hange koe Mo'ui, Sosaieti Sivile, Ngoue, Toutai mo e Sekitoa 'o e langa	Pule'anga, Sosaieti Sivile, ngaahi pisinisi mo e kakai totongi tukuhau	Muimui'I pe 'a e polokalama ngaue koeni pea lipooti 'a e tu'unga a'u kiai 'a e ngaue
Kamata'i 'a e polokalama ngaue fo'ou ko e Foa-Kau-Tu'u 'I he malumalu pe 'o e Kafataha, 'a ia koe ngaue koeni 'oku vakai'I 'a e ngaahi palopalema ki he tukuhau ta'ofi 'a e kakai 'ikai nofo fonua (NRWHT)	Pule'anga	Hoko atu hono lipooti 'a e ola 'o e ngaue koe'ahi koe fai'utu'uni

Tepile 11: Pule'i Fakangaue ki he Tanaki Pa'anga Hu Mai Fakalotofnua, mo e Pule'i Fakangaue 'a e Tute Mo e Fefakatau'aki

Ngaahi Lavameá	Kaungatonu	Palani ki he Kaha'u
<p>Ma'u e fakalangilangi lanu Koula 'I he ngaue fakaloto Potungaue ki he PMS ki he kuata hono 4 'o e Ta'u fakapa'anga 2020/21. 'Oku fakatefito 'a e makamaile koeni 'I he talangofua kakato 'a e fakalele 'o e ngaue ki he PMS 'i he Potungaue 'a ia kuo 'osi tu'utu'uni'i mei he 'Ofisi 'o e Kau ngaue fakapule'anga PSC, ke fakakakato mei he Potungaue Hokohoko aipe 'a e tauhi 'a e maama lanu mata ki he ola 'o e fakahoko fakaloto potungaue 'ae PMS 'I he kuata hokohoko 'e 3 'I he ta'u fakapa'anga (1-3)</p>	Potungaue MORC	Hokohoko atu aipe hono tauhi 'a e lanu koula
Fokotu'u 'a e misini ta taimi 'i he Va'a Tanaki Pa'anga mo e Kasitomu ke muimui'i 'a e tauhi taimi 'a e kau 'ofisa mo e ma'u ngaue. Na'e mahino mai 'a e fakalakalaka 'i he tu'unga 'o e tauhi tu'utu'uni 'a e kau ngaue.	Potungaue MORC mo e kau ngaue	Fatu 'a e Tu'utu'uni ngaue fakaloto potungaue ki he ma'u ngaue moe tauhi taimi
Fakakakato pea fakahu atu ki he 'ofisi 'a e PSC 'a e fuofua ngaue ki he CHARs Dashboard, kimu'a 'I he 'aho na'e tu'utu'uni ke fakakakato ai 'a e ngaue koeni. 'Oku kau 'a e Potungaue 'I he ngaahi Potungaue 'a e Pule'anga 'oku pailate'i ai 'a e ngaue ni pea na'e malava 'e he Potungaue 'o fakakakato 'a e ngaue koeni	Potungaue MORC mo e PSC	Ke kamata ngaue'aki 'a e CHAR's Automated Dashboard ki hono muimui'i e fua fatongia 'a e MORC
Fatu 'a e fuofua Palani Ngaue ki he taimi 'oku mavahe ai 'a e kau ngaue mei he Potungaue 'iloa koe Succession Plan Template. Ko e fakakaukau ke ngaue'aki 'a e tohi koeni 'I he ngaahi fatu palani 'a e Potungaue fekau'aki moe taimi 'oku mavahe ai ha 'ofisa ngaue. Koe taumu'a ke vakai'I 'a e kau ngaue lolotonga 'a ia te ne hoko atu 'a e fatongia	Potungaue MORC mo e PSC	Fakalele ha polokalama ako fakaloto-potungaue

Fokotu'u 'a e fuofua polokalama fakalotopotungaue ke tokoni'i 'a e kau ngaue 'o fakahoko moe ngaahi polokalama ako. Na'e ma'u 'a e ngaahi fiema'u aka 'a e kau ngaue mei he'enau foomu PMS pea tokoni aipe ki hono pukepuke 'a e kau ngaue mo fakaivia kinautolu.	MORC	Hokohoko atu 'a e muimui'i e ngaue koeni ke fakataukei aipe 'a e kau ngaue fakatatau ki he'enau fiema'u aka ngaue
Fakakakato 'a e ngaue ki hono fetukutuku 'a e tohi fakamatala ngaue mei he foomu motu'a ki he foomu fo'ou pea fakahu ki he 'ofisi 'o e PSC.	MORC, PSC	Ngaue'aki aipe 'a e foomu fo'ou koeni
Ma'u kakato 'e he Potungaue 'ae sisitemi ngaue fo'ou faka'ilekitulonika ki he lesisita fakatau. Na'e fakahoko 'a e fakamo'oni ki he aleapau ngaue koeni 'I he vaha'a 'o e Potungaue mo e Kautaha Livingstone 'I Tisema 2020.	MORC, Pule'anga	Tokoni 'a e sisitemi ki he ngaahi faitu'utu'uni
Fokotu'u 'a e sisitemi ngaue koeni ESRS 'I he ngaahi falekoloa tatau pe retail moe wholesale 'I he ngaahi Va'a e 54 'I Tongatapu ni. Ko e sisitemi koeni 'oku faka'ata 'a e Potungaue ken au ma'u 'a e ngaahi fakamatala totonu ki he ngaahi fakatau kotoa 'oku lesisita 'I he ngaahi misini lesisita fakatau 'a e ngaahi falekoloa koeni. 'E tokoni 'a e ngaue koeni ke ma'u kakato e lesisita 'a e ngaahi fakatau ke mahino 'oku tonu 'a e lipooti 'oku ma'u fekau'aki moe tukuhau 'a e ngaahi pisinisi koeni.	MORC, Pule'anga	Muimui ki he palani ngaue ke hoko atu 'a e fokotu'u sisitemi 'I he ngaahi kautaha fokotu'utu'u kiai Potungaue
Lava lelei hono fakamanatua 'a e 'Aho Fakamamanilahi 'a e Kasitomu 'i Sanuali 2021: Koe kaveinga "Ke hoko 'a e Kasitomu ko e nima ngaue malohi ki he fakafo'ou, matu'uaki e ngaahi pole ke ke tu'uloa 'a e ma'u'anga mo'ui 'a e kakai"	Pule'anga, Kau fakaofonga Kasitomu, Ngaahi pisinisi, kakai 'o e fonua	Fakahoko faka-ta'u 'a e fakamanatu

Ko e ouau fakamanatua 'o e 'aho 'o e Kasitomu, 'oku faka'ilonga'i ai 'a e fengaue'aki 'a e Kasitomu 'a Tonga ke pouaki 'a e kakai mo e ngaahi pisinisi 'I he taimi faingata'a 'o e COVID-19.		
Na'e tanaki 'a e \$6.7 miliona mei he ngaahi mo'ua tute fuoloa	Pule'anga, kakai 'o e fonua, ngaahi pisinisi	Muimui'i 'a e ngaahi mo'ua tute fuoloa
Ma'u 'a e ngaahi taketi ki he pa'anga hu mai ke tanaki 'I he mahina hokohoko 'e 4, kamata mei 'Aokosi ki Tisema 2020: <ul style="list-style-type: none"> - Tanaki 'a e \$12.1 miliona, 'a ia na'e hulu 'a e tanaki mei he 'esitimeti koe \$11.9 miliona 'I 'Aokosi - Tanaki 'a e \$13.3 miliona, 'o hulu ia 'I he 'esitimeti taketi 'i Sepitema koe \$11.9 miliona - Tanaki 'a e \$13.8 miliona, 'o laka ia 'I he taketi 'esitimeti ko e \$11.4 miliona 'i Novema - Tanaki 'a e \$16 miliona, 'o laka ia 'I he 'esitimeti ko e \$15.4 miliona 'i Tisema - 'I hono fakama'opo'opo na'e hulu foki 'a e tanaki 'a e Kasitomu ki he ta'u fakapa'anga, 'aki e \$6.5 miliona 	MORC, Pule'anga	Hoko atu 'a e ma'u 'a e taketi 'esitimeti

Tepile 12: Fakamalohia 'a e Ngaue Fakatukuhau

Ngaahi kaveinga ngaue fakafonua 'I he Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga TSDF

A: Longomo'ui 'a e 'ilo, poto mo e taukei faka'ekonomika

Taumu'a Ngaue 5: Faka'ai'ai ke toe lelei ange 'a e tauhi 'a e ngaahi tu'utu'uni fakatukuhau

Ngaahi Lavame'a Makehe	Kaunga Tonu	Palani ki he Kaha'u
<p>Kakato 'a e fuofua sivi'i 'a e fakahoko fatongia 'a e tafa'aki Tanaki Pa'anga Hu Mai 'I Me 2021, 'o ngaue'aki 'a e me'afua (TADAT). Koe sivi ngaue koeni na'e fakahoko 'e he PFTAC moe Kautaha ki he 'Ekonomika mo e Fakalakalaka (OECD). Na'e tuku mai 'a e ngaahi me'afua ke ne sivi 'a e lavame'a mo e fakahoko fatongia 'a e Potungaue 'a ia 'e malava ngaue'aki ki hono fatu ha ngaahi polokalama ngaue ke fakafo'ou ai 'a e ngaahi founa ngaue. Ko e ngaahi maaka na'e ma'u na'e fakatefito mei he ngaahi me'afua lalahi 'e 9 pe koe POA, moe ngaahi me'afua ngaue 'e 32 'a ia 'oku mahino ko e ngaahi me'afua koeni 'oku mahu'inga ki he fakahoko fatongia 'a e tafa'aki tukuhau. Na'e ma'u ai 'a e ngaahi maaka A 'e 5 'a e Potungaue moe maaka B 'e 2.</p>	MORC, Pule'anga	Vakai ki he ngaahi fokotu'utu'u ngaue mei he lipooti TADAT ke tokoni ki he fakalelei 'a e fua fatongia
<p>Fokotu'u pea kamata'i 'a e polokalama ngaue Mercator, 'i he malumalu 'o e founa ngaue fo'ou Kafataha ke sio ki he ngaahi mo'ua moe ngaahi mo'ua kuo lauta'u hono lekooti 'i he Potungaue, kau pe kiai moe ngaahi fakamatala tukuhau:-</p> <ul style="list-style-type: none"> - Ko e ngaahi mo'ua tukuhau fuoloa na'e holo'aki 'a e 99% 'I he a'u ki he faka'osinga 'o Sune 2021 - Holo'aki e 86% 'a e Tohi Mo'ua, pea koe holo lahi taha eni kuo lekooti fakahoa ki he ta'u fakapa'anga 'e tolu kuo hili 	MORC, Pule'anga	Holoki 'a e ngaahi mo'ua tukuhau fuoloa
Ma'u 'a e mo'ua tukuhau ngaue'aki CT fe'unga moe \$1.2 miliona, 'I he a'u ki Tisema 2020. Ko e mo'ua lahitaha eni 'a	MORC, Pule'anga	Muimui'i aipe ngaue koeni

e CT kuo tanaki, fakahoko ki he ngaahi ta'u fakapa'anga 'e 5 kimu'a		
Hiki 'a e pa'anga tukuhau tanaki mie he ngaahi mo'ua tukuhau moe mo'ua fuoloa, 'a ia na'e hiki'aki 'ae \$3.5 miliona, koe hiki'aki ia 55% mei Tisema 2019.	MORC, Pule'anga	Muimui'I 'a e ngaahi mo'ua tukuhau
Fokotu'u 'a e senita fetu'utaki telefoni ki hono muimui'i 'o e ngaahi mo'ua, pea tokoni ki he ngaue 'oku fakahoko ki he tanaki mo'ua	MORC, ngaahi pisinisi mo e kakai totongi tukuhau	Toutou fakahau ma'upe ngaahi fakamatala fakamuimuitaha
Fatu 'a e fuofua fa'unga ngaue ki he fakalakalaka 'a e tauhi tu'utu'uni (CIS) ke fakama'opo'opo kiai 'a e ngaahi CIS kuo 'osi fokotu'u. Koe konga eni 'a e nga'unu 'a e Potungaue ke fakakato 'a e ngaahi fiema'u hili 'a e kamata ngaue'aki 'a e fa'unga ngaue 'oku tokangaekina ai 'a e ngaahi matavaivai 'oku fepaki mo e ngaue fakatukuhau. Ko e fa'unga ngaue koeni 'oku fakamahino ai 'a e ngaahi founiga ngaue ke teke 'a e tauhi tu'utu'uni 'a e kau totongi tukuhau.	MORC	Fakalelei'I ma'upe 'a e CIS fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni moe liliu ngaue
Fokotu'u 'a e fakamatala ngaue fo'ou, koe'ahi na'e toe tanaki atu 'a e ngaahi 'elia 'e 5 'I Tisema 2020. 'Oku kau ki hen'i 'a e Toutai, Takimamata, mo'ua tukuhau pa'anga hu mai, tauhi tohi. 'Oku 'alu hake ai 'a e ngaahi fakamatala ngaue ki he 13, koe hiki ia mei he 7 'I he ta'u fakapa'anga kuo'osi.	MORC	
Fatu 'a e ngaahi CIS fo'ou 'e 4, kau kiai 'a e CIS ki he Sisitemi faka'ilekitulonika ki he lesisita fakatau, tukuhau ngaue'aki, heilala moe ngaahi pisinisi lalahi.	MORC, Pule'anga	Muimui'i 'a e tauhi tu'utu'uni
Tanaki 'a e \$0.4 miliona mei he ola 'o e ngaue faka'atita mo e fakatotolo	MORC, Pule'anga	Hoko atu 'a e ngaue faka-'atita mo e fakatotolo
Tanaki 'a e \$1.8 miliona mei he 'atita kakato, moe 'atita taimi nounou.	MORC, Pule'anga	Fiema'u ke fakamahino 'a e taimi fe'unga ki he ngaahi totongi fakafoki 'a e tukuhau ngaue'aki

Fakahaofi 'a e \$0.2 miliona mei he kole ke totongi fakafoki 'a e tukuhau ngaue'aki CT, hili hono vakai'i 'a e ngaahi tohi kole ki he totongi fakafoki 'I Tisema 2020.	MORC, Pule'anga	Toe fakalahi 'a e faingamalie ako ngae
Kakato 'a e ngaahi fakataha: <ul style="list-style-type: none"> - Vakai'I 'a e ngaahi fakalelei ki he ngaue fakatukuhau 'ihe ngaahi fonua memipa 'I he PFTAC - Fakalakalaka 'a e tauhi tu'utu'uni ngaahi pisinisi lalahi - Vakai ki he founiga ngaue fakatekinolosia ki he tukuhau - TADAT 	MORC, Government	Increase virtual workshops and trainings
Polokalama tokoni 'a e pule'anga ke tokoni ki he vahenga 'o e kau ngaue 'I he ngaahi pisinisi taautaha	Ngaahi pisinisi	
Fokotu'u 'a e polokalama ngaue fo'ou koe 'Umata, 'I he malumalu pe 'o e Kafataha, ke siofi 'a e ngaahi mo'ua fuoloa moe ngaahi palopalema 'i he Sekitoa ki he Fetu'utaki 'a ia na'e fe'unga mo e \$1.6 miliona 'I he a'u mai ki Sune 2021.	MORC, Pule'anga	Toutou muimui'I 'a e ngaue koeni
Fokotu'u 'a e Polokalama ngaue ko e 'Aufua-'a-Tefuli 'i he malumalu 'o e ngaue Kafataha, ke siofi 'a e ngaahi palopalema ki he kuletiti mei he tukuhau ngaue'aki, 'a ia na'e fe'unga mo e \$11.9 miliona 'I he faka'osinga 'o Sune 2021.	MORC	Hokohoko aipe hono muimui'I 'a e ngaue

Tepile 13: Ngaahi Ngaue Fakakomesiale

Kaveinga Fakafonua 'I he Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga TSDF II

D: Tali ui ki he pule 'a e Lao pea ke lelei ange 'a e pule 'a e Lao

Taumu'a Ngaue 6: Lelei ange pea maau hono tanaki 'a e pa'anga hu mai mei he ngaahi koloa hu mai

Lekooti mei he Kasitomu, moe fale tauhi'anga koloa 'a e \$8 miliona tupu ko e pa'anga kuo tanaki 'I he mahina ko Tisema 2020 fakahoa ki he ngaahi mahina kehe pe 'I he ngaahi ta'u fakapa'anga kimu'a atu	MORC, Pule'anga	Muimui'i aipe 'a e tanaki moe lahi e pa'anga ke tanaki
Tali pea fakapaasi 'a e tu'utu'uni ngaue 'a e Kasitomu ki he PACER Plus 'i Tisema 2020, pea toki kamata ngaue'aki 'a e Aleapau Fefakatau'aki 'i he 'aho 13 aipe 'o Tisema 2020. Na'e hoko eni malava ke vahevahe mai 'I he aleapau 'a e ngaahi totongi tute ki he ngaahi koloa hu mai mei tu'apule'anga, 'o vahevahe 'i he ngaahi fonua memipa 'ae PACER Plus.	Pule'anga, kautaha hu koloa, kau fakaofonga uta koloa ki tu'apule'anga, ngaahi pisinisi mo e kakai 'oe fonua	Kuo pau ke fokotu'u 'a e ngaahi totongi fo'ou ki he tute 'o fakatatau ki he tu'utu'uni
Fakama'opo'opo 'a e fuofua lipooti ki he savea 'o e taimi 'oku fakakakato ai 'a e ngaue ki he ngaahi uta 'oku tu'uta 'I he taulanga Nuku'alofa.	MORC, Pule'anga, ngaahi pisinisi hu koloa, kau fakaofonga uta koloa ki muli, kakai 'o e fonua	Muimui ki he lipooti
Kakato 'a e ngaue ki he Fa'unga Ngaue fo'ou ki hono vakai'i 'a e tu'unga mo'uilelei 'o e me'atokoni hu mai mei tu'apule'anga, 'I he taumu'a ke toe fakamalohia 'a e ngaahi tu'utu'uni ngaue ke tau'I 'a e ngaahi mahaki 'ikai ke pipihi. Koe ngaue koeni 'oku fengaue'aki ai mo e pangike 'a mamani WB.	MORC, Potungaue mo'ui, pule'anga, kakai 'o e fonua	Vakai'I 'a e tu'utu'uni ki he tute 'ekisia
Fokotu'u 'a e Va'a ngaue fo'ou 'a e Kasitomu 'I Niuatoputapu, koe konga 'a e ngaue taha ke fakapapau'i 'oku malu 'a e ngaahi potu tahi 'a Tonga ni.	Kakai 'o e motu, pule'anga	Malu'I kau'afonua

Na'e kau mai 'a e kau fakafofonga 'e 389 ki he polokalama ako 'a e Kasitomu ki he kau fakafofonga pe koe broker.	MORC, Fakafofonga Kasitomu, kakai 'o e fonua	
Kamata ngaue ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue ki he gefakatau'aki:- <ul style="list-style-type: none"> • Kasete'i 'a e tu'utu'uni Kasitomu mo e tu'utu'uni ngaue 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Kapineti ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue fo'ou ki he pa'anga hu mai • Tali 'e he Kapineti 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngaue: - <ul style="list-style-type: none"> - Fakaloloa 'a e taimi faka'ata 'o e tute ki he ngaahi koloa 'oku hu mai, felave'i tonu moe tau'i 'o e faito'o konatapu, ke fakaloloa ki Tisema 2021 - Toloi 'a e taimi faka'ata 'o e tute hilifaki 'I he ngaahi koloa langa - Fakahoko ki he pepa Kasitomu ki he hu mai 'a e ngaahi koloa, 'o fakakau kiai 'a e tu'utu'uni fo'ou ki he teulifi,'I he malumalu 'o e Aleapau ki he gefakatau'aki PACER Plus - Hiki 'a e tute 'ekisia 'I he tapaka Fokotu'u 'a e komiti ngaue fo'ou ki he NPM mo e savea ki he taimi fakahoko fatongia TRS. 	Kakai 'o e fonua	Kamata ngaue'aki pea muimui kiai
Kamata hono pailate'i 'a e polokalama fo'ou ki he ngaahi pepa kasitomu 'oku fakahoko ngaue'aki 'ae 'itaneti, 'I he sistemi ASYCUDA. Koe konga ia 'a e aleapau 'I he PACER Plus.	MORC, Pule'anga, kau fakafofonga kasitomu, ngaahi pisinisi	Fakahoko 'a e polokalama ako moe fakataukei

Kamata 'a e polokalama ngaue ki he fakanaunau kakato 'o e ngaahi naunau faka komipiuta, tatau pe 'a e naunau moe netiueka.	MORC, Pule'anga, kau fakaofonga kasitomu, ngaahi pisinisi	Hiki hake 'a e tu'unga fakahoko fatongia
Lava lelei hono fakahoko 'a e ngaahi polokalama ako fakaloto Potungaue ki he kau ngaue, ke hakeaki'i 'enau 'ilo moe taukei ki he ngaahi ngaue koeni: - <ul style="list-style-type: none"> • Ako ki he lao 'o e ngaahi koloa hu mai, mo e fonua 'oku ngaohi ai, pehe ki hono fakapapau'i • Ako ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue ki he tafa'aki OSS, pehe ki he ngaahi makatu'unga hono faka'ata 'o e Tute • Ako ki he ngaahi founiga ngaue 'a e OSS mo e tafa'aki ki he Fefakatau'aki • Ako ki he talitali kakai lelei 'a e Va'a Komesiale a • Ako ki he kau ngaue 'I he Va'a Kasitomu Vava'u, ki he ngaue faka'ata 'a e tute, mo e ngaahi founiga ngaue • Ako 'a e WTO ki he ngaahi tokoni fakafeitu'u ki he fefakatau'aki mo e tu'utu'uni • Ako 'a e OCO ki he mapule'i 'a e ngaahi matavaivai 'I he tauhi tu'utu'uni moe ngaue ki he teulifi • Ako ki he fakafaingofua'I 'a e ngaue ki he fefakatau'aki 'a e WCO mo e WTO • Ako 'a e Kasitomu ki he fehu'aki 'a e koloa 'I hono ngaue'aki 'a e founiga fakatau 'I he 'initaneti 	MORC, pule'anga mo e ngaahi pisinisi	Fakahoko ha polokalama ako fakaloto potungaue

<p>Lava lelei hono fakahoko 'a e ngaahi polokalama ako fakaloto Potungaue ki he kau ngaue, ke hakeaki'i 'enau 'ilo moe taukei ki he ngaahi ngaue koeni: -</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ako ki he lao 'o e ngaahi koloa hu mai, mo e fonua 'oku ngaohi ai, pehe ki hono fakapapau'i • Ako ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue ki he tafa'aki OSS, pehe ki he ngaahi makatu'unga hono faka'ata 'o e Tute • Ako ki he ngaahi founiga ngaue 'a e OSS mo e tafa'aki ki he Fefakatau'aki • Ako ki he talitali kakai lelei 'a e Va'a Komesiale a • Ako ki he kau ngaue 'I he Va'a Kasitomu Vava'u, ki he ngaue faka'ata 'a e tute, mo e ngaahi founiga ngaue • Ako 'a e WTO ki he ngaahi tokoni fakafeitu'u ki he fefakatau'aki mo e tu'utu'uni • Ako 'a e OCO ki he mapule'i 'a e ngaahi matavaivai 'I he tauhi tu'utu'uni moe ngaue ki he teulifi • Ako ki he fakafaingofua'I 'a e ngaue ki he fefakatau'aki 'a e WCO mo e WTO <p>Ako 'a e Kasitomu ki he fehu'aki 'a e koloa 'I hono ngaue'aki 'a e founiga fakatau 'I he 'itanet'i</p>	<p>Kau ngaue 'a e MORC</p>	<p>Fakahoko ha ako fakaloto potungaue ke fakataukei e kau ngaue</p>
<p>Fakahoko 'a e fenguae'aki vaofi fakafou 'ihe ngaahi fakakaukau fo'ou ke lalanga ha va fenguae'aki vaofi:-</p>	<p>MORC, Pule'anga</p>	<p>Fakahoko e polokalama ako fakataukei fakaloto potungaue</p>

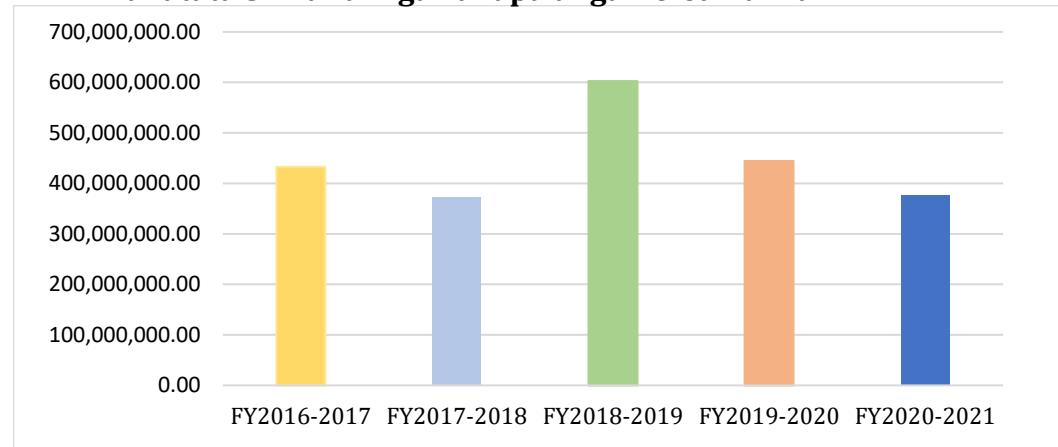
- Talanga ki hono vakai'i 'o e ngaahi fiema'u 'a e PACER Plus mo e Potungaue MTED
- Kau atu ki he Talanga 'o e vahevahe fakamatala 'I he malumalu 'o e PACER Plus moe sekitoa taautaha
- Fakahoko 'a e ngaahi talanga, fengaue'aki mo e Pangike 'a Mamani, he nguae ki he NPM
- Kau atu ki hono vakai'i 'a e Fa'unga Ngaue ki he ta'ofi e fetuku fakafufuu 'o e pa'anga, pea fakama'opo'opo 'a e tokoni mei Tonga ni ki he Kulupu 'a 'Esia mo e Pasifiki
- Kau atu ki he talanga fakafonua ki he fatu ha fa'unga nguae fo'ou 'a Tonga ki he fakasi'isi'I 'a e palopalema 'o e uli'i 'o e 'ea mei he ngaahi saliote misini 'I he fefononga'aki (LEDS) 2020 – 2050, mo e Potungaue MEIDECC, mo e ngaahi kautaha taautaha mo e kupu fekau'aki.

Tepile 14: Mahu'inga koloa hu mai

Ta'u Fakapa'anga	Mahu'inga, malu'i mo e feleti (CIF)
2016-2017	\$432,877,845.66
2017-2018	\$371,971,599.55
2018-2019	\$602,621,277.10
2019-2020	\$444,351,882.61
2020-2021	\$376,599,099.24

Fakahoa 'o e ngaahi mahu'inga fakapa'anga 'a e koloa hu mai.

Fakatata 3: Mahu'inga Fakapa'anga Koloa hu mai

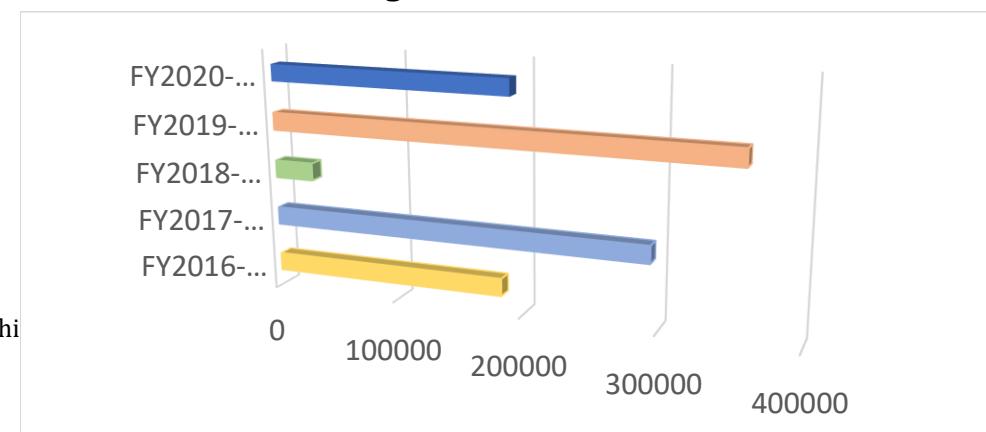

Tepile 15: Lahi e ngaahi koloa hu mai

Ta'u Fakapa'anga	Lahi 'o e Koloa
2016-2017	182789.68 tons'
2017-2018	293671.63 tons'
2018-2019	30561.23 tons'
2019-2020	358,254.291 tons'
2020-2021	190,354.972 tons'

Tepile 15 moe Fakatata 4 'oku fakaha ai 'a e holo lahi 'i he ngaahi koloa hu mai mei tu'apule'anga fakahoaa ki he ngaahi ta'u kuo maliu atu

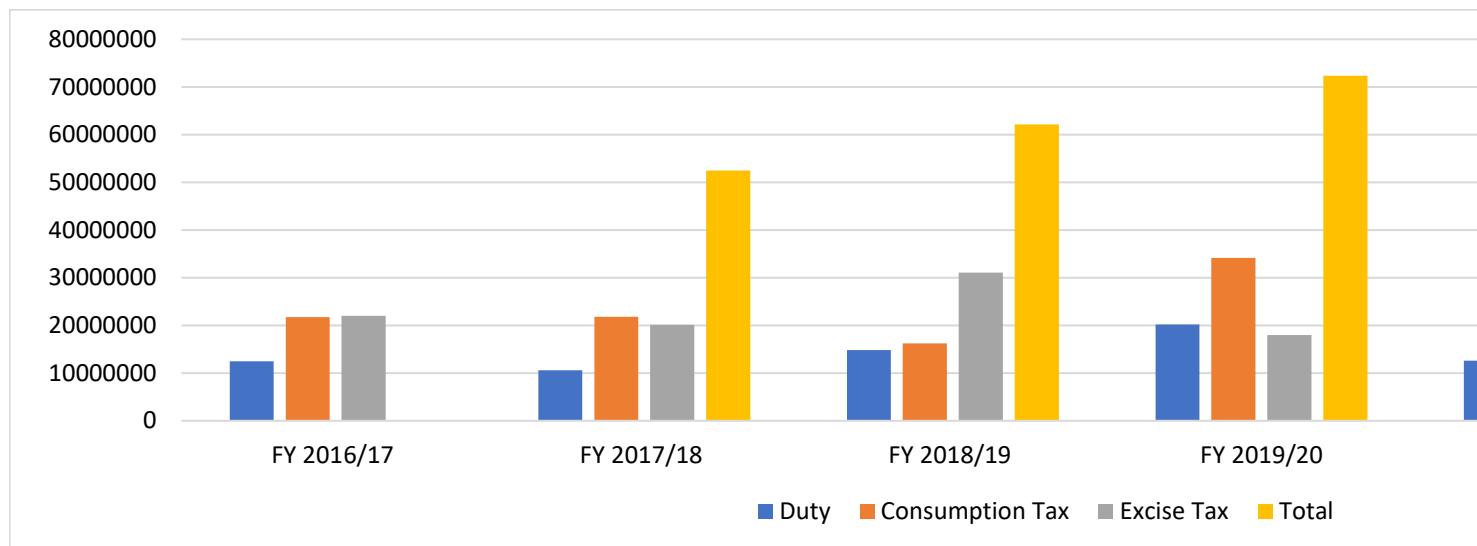
Fakatata 4: Lahi e ngaahi koloa hu mai

Tepile 16: Ngaahi Tute Faka'ata

Ta'u Fakapa'anga	Tute	Tukuhau ngaue'aki	Tute 'ekisia	Fakakatoa
2016-2017	\$12,491,360.53	\$21,709,121.60	\$21,984,740.43	\$56,185,222.56
2017-2018	\$10,582,773.14	\$21,812,405.04	\$20,097,929.88	\$52,493,108.05
2018-2019	\$14,815,326.85	\$16,252,043.13	\$31,064,527.92	\$62,131,897.90
2019-2020	\$20,220,726.94	\$34,157,107.10	\$18,003,390.28	\$72,381,224.32
2020-2021	\$12,599,587.27	\$26,864,477.00	\$18,038,717.12	\$57,502,781.39

Fakatata 5: Ngaahi Tute Faka'ata

Tepile 17: Ngaahi Ngaue ke pule'i kau'afonua

Kaveinga Fakafonua 'I he fa'unga palani langa fakalakalaka 'a Tonga II TSDF

G: Hokohoko atu e ngaahi ngaue 'I tu'apule'anga, ngaue fakataumalu'I pea moe pule tau'ataina

Taumu'a ngaue 8: Malu ange hono tokangaekina e fefakatau'aki koloa moe fefolau'aki 'I he kau'afonua

Ngaahi Lavame'a Makehe	Kaungatonu	Palani Ngaue
Fakafofonga atu 'a e CEO mo e kau taki 'o e ngaahi Va'a ngaue 'a e Kasitomu 'i he fakataha lahi fakata'u 'a e OCO, 'a ia koe faingamalie ke fai 'a e talanga 'a e ngaahi fonua memipa, ke toe feongoongoi ange 'a e fengae'aki	MORC, Pule'anga	

Puke 'a e ngaahi katuni pipi 'e 175 mo e sikaleti, 'a ia koe ngaahi koloa ta'efakalao, na'e 'ikai ke fakaha.	Kakai 'o e fonua	Faka'auha e koloa ta'efakalao
Tanaki e \$34,586 mei he ola 'o e 'atita mo e fakatotolo.	MORC, Pule'anga	Hoko atu 'a e ngaeue faka'atita mo e fakatotolo
Kamata'i 'a e ngaeue taha 'iloa koe Foefoelua, 'i he malumalu 'o e Kafataha, koe konga ia 'a e polokalama ngaeue moe kemipeini ke tau'i 'a e faito'o konatapu.	Kakai 'o e fonua	Hoko atu 'a e kemipeini
Fakahoko 'a e ako ki he kau 'ofisa kasitomu fekau'aki mo e Talite ko e Montreal 'a ia 'oku tokanga ai ki he ngaahi uesia 'oku hoko ki he puipui 'oku ne malu'i 'a mamani mei he huelo 'o e la'aa, 'o fengaeue'aki mo e MEIDECC.	MORC, Pule'anga	Fakahoko 'a e Ako fakaloto potungaue
Tanaki 'a e \$83,985 mei he ngaahi fakatau tuki.	MORC, Pule'anga mo e kakai 'o e fonua	Fakahoko 'a e fakatau tuki faka-kuata
Fakamalohia 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he malu'i 'o e kau'afonua tautefito ki he ngaahi Fale tauhi'anga koloa	MORC, ngaahi pisinisi hu koloa, kakai 'o e fonua	Fakamalohia 'a e tauhi tu'utu'uni
Fokotu'u 'a e Tele-letio ki he fetu'utaki 'I he Va'a Kasitomu 'I Vava'u mo Ha'apai. 'Oku tokoni eni ke faingofua ange 'a e fetu'utaki ke lipooti 'a e ngaahi me'a 'oku hoko.	MORC, pule'anga, ngaahi pisinisi	
Kau atu 'a e ni'ihi 'a e kau 'ofisa ki he ngaahi polokalama ako moe fakataukei; - <ul style="list-style-type: none"> • Ako ki he ngaahi Faihia 'I he potu tahi 'a e WCO • Ako ki he founiga ngaeue faka'atita 'o e ngaahi pisinisi hu koloa • Ako 'a e WCO ki he fefakatau'aki 'I he 'itanet i ki he ngaahi fonua 'Esia mo e Pasifiki • Ako ki he ngaahi faihia ki he fetuku ta'efakalao 'a e ngaahi koloa • Polokalama ako 'a e WCO ki he fefakatau'aki 'I he ngaahi fonua 'Esia mo e Pasifiki 	MORC, pule'anga	Fakahoko e ako fakaloto Potungaue

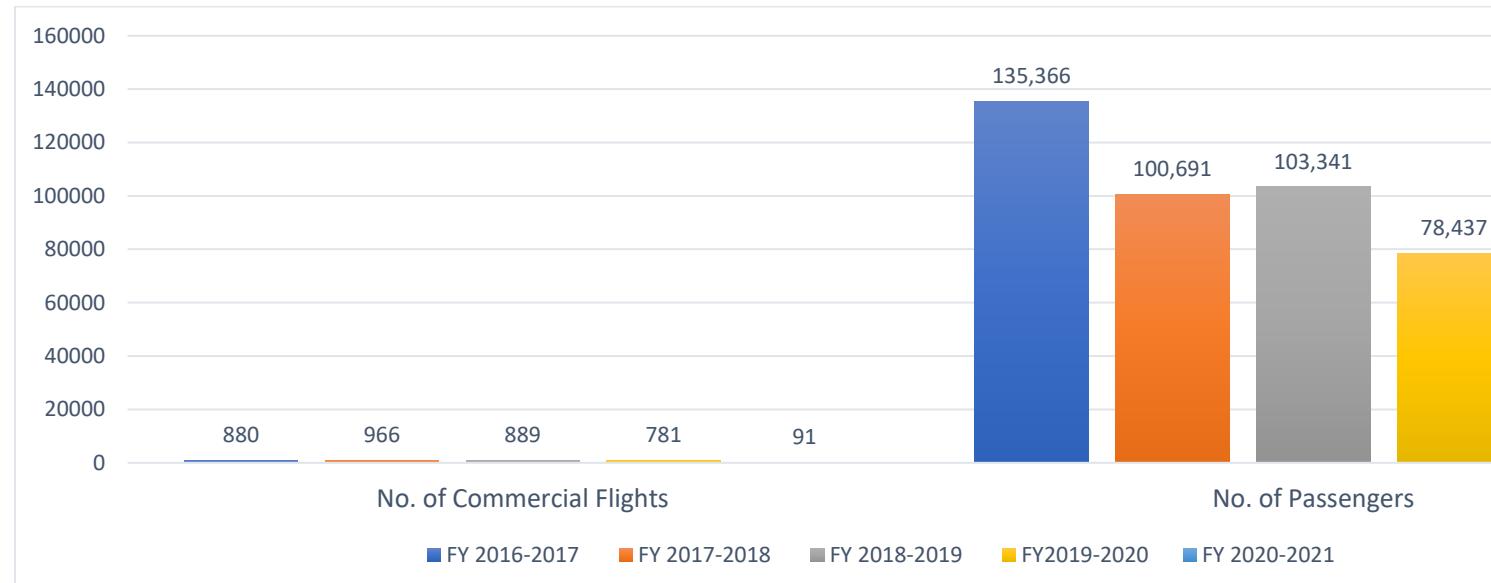
<ul style="list-style-type: none"> • Polokalama ako ki he ngaahi faihia mo ‘ene uesia ‘a e fakalele pisinisi • Ako ‘a e OCO ki he ngaahi vaka iiki • Ako ki he ngaahi faihia ki he fetuku fakafufuu ‘o e pa’anga ‘o fakalele ‘e he Pule’anga Nu’usila • Fakataha mo e ‘ofisa fale’i ‘a e MEIDECC ki hono fatu ‘a e tu’utu’uni ngaue ki he me’amo’ui ‘oku fiema’u ke fakatolonga 		
Lava ‘o tanaki ‘a e \$17,204 makatu’unga mei he fengaue’aki vaofi mo e kau fakaofofonga kasitomu ‘I he fakahoko mai ‘a e ngaahi fakamatala	MORC, Pule’anga	Feongoongoi aipe moe ngaahi kupu fekau’aki ke fakahoko ‘a e ngaue koeni
Tanaki ‘a e \$197,657 mei he ngaue faka’atita kuo fakahoko	MORC, Pule’anga	Hoko atu kihe palani ngaue ‘atita
Toe lahi ange ‘a e ngaahi ngaue taha fakatahahaha ‘I he malumalu ‘o e senita fengaue’aki ki he potu tahi ‘I he Va’a Tautahi ‘I Touliki, ‘a ia koe poupou ki he ngaahi ngaue ke malu ‘a e kau’afonua.	Pule’anga, kakai ‘o e fonua	Hokohoko atu ‘ae fengaue’aki mo e ngaahi kupu fekau’aki
Fakakakato ‘a e ngaue faka-Kasitomu ki he ngaahi vaka na’e tu’uta ‘I he mala’evakapuna lolotonga ‘a e taimi fakataputapui ‘a e fefolau’aki.	Kakai ‘o e fonua	Hoko atu ‘a e ngaue ki he tokanga’I ‘a e ngaahi vakapuna tu’uta ‘I Tonga ni ‘I hono fetuku mai ‘ae kainga Tonga mei tu’apule’anga

Tepile 18: Lahi 'o e ngaahi vakapuna mo e kau pasese

Ta'u Fakapa'anga	Ngaahi Vakapua fakakomesiale	Tokolah i e kau pasese
2016-2017	880	135,366
2017-2018	966	100,691
2018-2019	889	103,341
2019-2020	781	78,437
2020-2021	91	2,762

Fakamatala: Holo 'i he ta'u fakapa'anga 2020/21 makatu'unga 'i he uesia COVID-19

Fakatata 6: Lahi 'o e ngaahi vakapuna mo e kau pasese

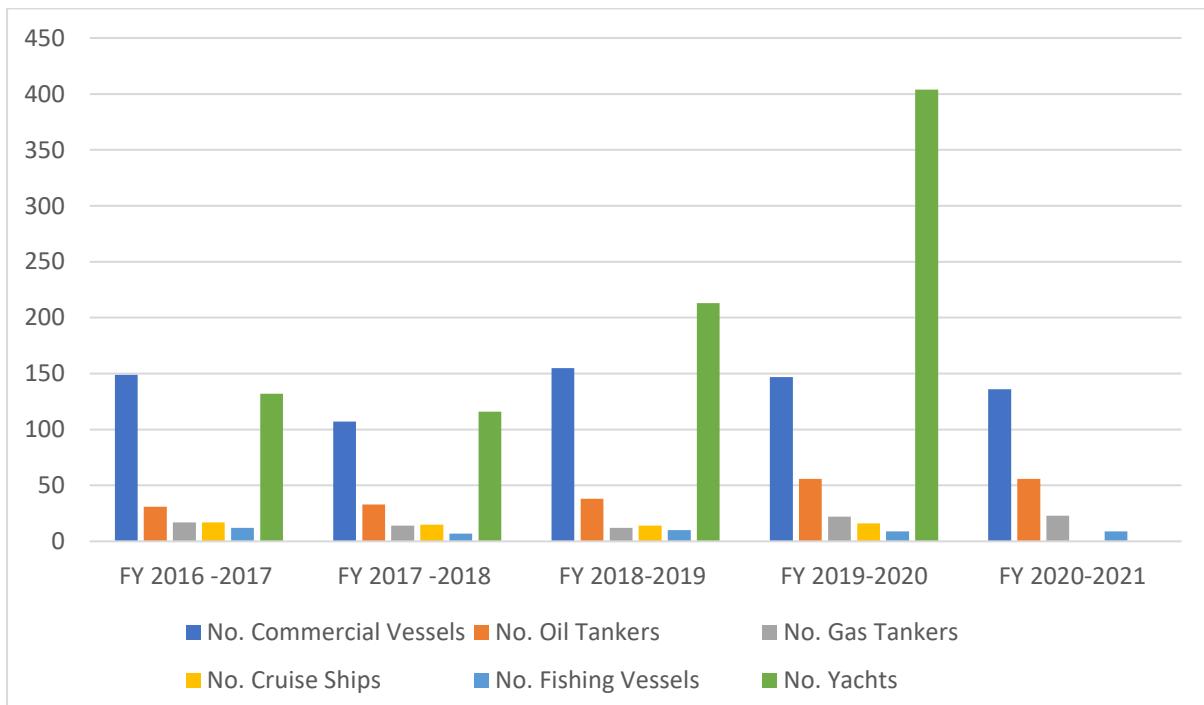

Tepile 19: Lahi e ngaahi vaka tahi naé tau mai

Ta'u Fakapa'anga	Ngaahi vaka fakakomesiale	Ngaahi vaka lolo	Ngaahi vaka kasa	Ngaahi vaka meili	Ngaahi vaka Toutai	Ngaahi 'iote
2016-2017	149	31	17	17	12	132
2017-2018	107	33	14	15	7	116
2018-2019	155	38	12	14	10	213
2019-2020	147	56	22	16	9	404
2020-2021	136	56	23	0	9	0

Fakamatala: Holo 'i he ta'u fakapa'anga 2020/21 makatu'unga 'i he uesia 'a e COVID-19

Fakatata 7: Lahi e ngaahi vaka na'e tu'uta

2.3 Lipooti Faka-pa'anga

Na'e holo'aki 'a e Patiseti 'a e Potungaue 'a e 5.9% mei he \$10,673,800 'I he Ta'u fakapa'anga FY2019/20 ki he \$10,047,600 'i he Ta'u Fakapa'anga FY2020/21. Na'e holo'aki 'a e 'Esitimetu 'o e pa'anga hu mai ke tanaki 'a e 6.6% mei he \$245,930,000 'i he ta'u fakapa'anga FY2019/20 ki he \$230,029,900 'i he Ta'u Fakapa'anga FY2020/21.

Tepile 20: Patiseti

Ngaahi Fakamole 'i hono to'o konga lalahi	2019/20 (miliona)	2020/21 (miliona)	Kehekehe
Kau Ngaue Tu'uma'u (10)	6.14	6.26	0.12
Kau Ngaue Lau 'aho (11)	0.20	0.32	0.12
Folau & Fetu'utaki (12)	0.65	0.42	(0.23)
Ngaahi ngaue (13)	0.81	0.78	(0.03)
Fakatau 'o e koloa mo e sevesi (14)	1.97	2.05	0.08
Ngaahi tokoni	0.10	0.06	(0.04)
Koloa 'a e Potungaue (20)	0.81	0.15	(0.66)
Fakakatoa	10.68	10.04	(0.64)

Ko e 62% 'i he patiseti na'e tali ke fakapa'anga 'a e ngaue 'a e Potungaue 'I he Ta'u Fakapa'anga, na'e ngaue'aki ia ki he vahenga 'a e kau ngaue, pea koe toenga e 38% na'e fakapa'anga'aki 'a e fatongia 'o e Potungaue.

Tepile 21: Pa'anga Hu Mai na'e Tanaki

Tukuhau	'Esitimeti	Pa'anga Hu Mai na'e Tanaki	Kehekehe
Pa'anga Hu Mai – Ngaahi Pisinisi Lalahi	19,850,000	14,343,504.04	(27.7%)
Pa'anga Hu Mai – Ngaahi Pisinisi Iiki	521,500	740,233.93	41.9%
Tukuhau Ta'ofi ki he kakai nofo fonua	1,000,000	747,663.96	(25.2%)
Tukuhau Ta'ofi ki he kakai 'ikai ke nofo fonua	8,000,000	8,001,412.09	0.02%
Tukuhau hilifaki 'I he Vahenga – Ngaahi Potungaue Pule'anga	7,800,000	10,461,982.94	34.1%
Tukuhau hilifaki 'I he Vahenga – Ngaahi ngae'anga 'ikai fakapule'anga	10,961,000	10,205,153.24	(6.9%)
Tukuhau ngae'aki – Fakalotofonua	15,763,700	25,859,504.54	64%
Tukuhau ngae'aki – Pule'anga	1,200,000	1,333,734.88	11.1%
Tanaki e ngaahi mo'ua tukuhau pa'anga hu mai	6,500,000	3,866,229.38	(40.5%)
Tanaki ngaahi mo'ua tukuhau ngae'aki	2,500,000	2,031,172.59	(18.8%)
Tute 'o e ngaahi koloa hu mai – Pisinisi	20,631,000	17,653,721.49	(14.4%)
Tute 'o e ngaahi koloa hu mai – Pule'anga	417,100	306,392.35	(26.5%)
Tute 'Ekisia	61,382,500	65,637,726.56	6.9%
Tute 'Ekisia – Pule'anga	1,000	2,501.92	150.2%
Tukuhau ngae'aki hilifaki 'I he koloa hu mai	72,271,700	78,548,524.77	8.7%
Ngaahi totongi makehe 'a e Kasitomu	280,000	444,818	58.9%
Totongi Uafu	30,000	32,919.90	9.7%
Totongi Mo'ua Vaka	820,400	464,925.15	(43.3%)
Ponite	100,000	83,985.60	(16%)
Fakakatoa	\$230,029,900	\$240,766,107.33	4.7%

Ko e pa'anga hu mai na'e tanaki fakakatoa 'a e \$240 miliona, 'a ia koe lahi taha koe 33% 'o e tanaki mei he Tukuhau ngae'aki hilifaki 'I he koloa hu mai fe'unga mo e \$78.5 miliona. Na'e hoko hake kiai 'a e 27% 'o e tanaki fe'unga mo e \$65 miliona tanaki mei he tute 'Ekisia.

2.4 Lipooti Fakatau Koloa & Sevesi Lalahi

Tepile 22: Lahi ó e koloa mo e sevesi lalahi naé fakatau

Ta'u Fakapa'anga	Lahi 'a e ngaahi tohi kole fakatau	Lahi 'a e ngaahi tohi kole na'e tali	Tauhi Tu'utu'uni Fakatau	'Ikai tauhi Tu'utu'uni Fakatau	% 'o e Tauhi Tu'utu'uni	% 'o e 'Ikai tauhi Tu'utu'uni
2019-2020	7	6	5	2	71%	29%
2020-2021	6	5	4	2	67%	33%

Tepile 23: Founga Ngaue Fakatau

Founga ngaue ki he ngaahi fakatau	FY 2019 – 2020	FY 2020 -2021
Kole 'a e tohi fakafuofua totongi		2
Talamahu'inga Fakavaha'apule'anga		1
Talamahu'inga Fakangatangata	1	
Kautaha pe 'e taha	6	3
Fakakatoa	7	6

2.5 Lipooti Koloa á e Potungaue

Tepile 24: Lesisita koloa 'a e Potungaue

Ngaahi koloa lesisita	FY2019/20 Mahu'inga Fakapa'anga (\$)	FY2020/21 Mahu'inga Fakapa'anga (\$)	Fakamatala Tanaki
Ngaahi me'alele	(294,046.44)	201,841.22	Hiki 'a e mahu'inga makatu'unga 'i hono toe vakai'I 'a e ngaahi me'alele 'e 3 'a ia na'e lekooti 'oku fakamahu'inga 'I he tu'unga ma'ulalo 'o ngaue'aki 'ae founga ngaue ke fika'I 'a e mahu'inga 'o e koloa takitaha. Na'e 'I ai moe me'alele 'e 1 na'e tali ke tuku atu.
Sisitemi faka-komipiuta	2,400	191,145	Fakatau 'a e sisitemi ki he lesisita faka-'elekitulonika 'o e ngaahi fakatau
Naunau faka-komipiuta	520,466.74	326,552.37	Fakatau 'a e ngaahi naunau faka-komipiuta neongo koe fakamahu'inga 'oku holo makatu'unga mei hono fika'i 'a

			e tu'unga mahu'inga 'o e me'a ngaue.
Naunau fale moe ngaahi koloa	173,994.85	35,150.42	Holo hono mahu'inga
Naunau faka-'Ofisi	38,116.88	25,970.48	Holo hono mahu'inga
Ngaahi naunau moe koloa makehe	144,797.12	155,004.11	Hiki e mahu'inga fakapa'anga makatu'unga mei he fakatau 'o e ngaahi naunau fo'ou
Fakakatoa	585,729.15	935,663.60	Hiki'aki 'a e 59.7%

3 Ngaahi pole ó e fakahoko fatongia

Na'e solova he Potungaue 'a e ngaahi fakafe'atuniga ki he fakahoko fatongia 'a ia na'e ha ia 'I hono a'usia 'a e ngaahi taumu'a ngaue kuo fokotu'u pea pehe foki ki he ngaahi taumu'a na'e faka'amu kiai 'a e Pule'anga. Ko e tepile 'I lalo 'oku ne fakama'opo'opo ai 'a e ngaahi fakafe'atungia pea moe ngaahi founiga na'e fakahoko ki vai 'e he Potungaue ke matu'uaki 'aki 'a ngaahi pole na'e fehangahangai mo e Potungaue.

3.1 Ngaahi Pole Fakangaue

Tepile 25: Palopalema/ Fakafe'atungia 'a e fakahoko fatongia

Fika	Ngaahi Palopalema/ Fakafe'atungia	Palani ki hono solova
1	Uesia 'a e mahaki COVID-19 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngaue fo'ou mo e ola ngaue	Fokotu'utu'u fo'ou 'a e ngaahi palani ngaue mo e ngaahi fatongia, pea fatu 'a e fuofua polokalama ngaue fo'ou ko e Kafataha. Ko e ngaue koeni na'e tokoni lahi ke fakamalohia, mo fakaivia 'a e ngaahi fengae'aki fakaloto Potungaue, vahevahe 'a e ngaahi me'angae, pea fengaue'aki vaofi mo e kakai totongi tukuhau.
2	Si'isi'I 'a e ngaahi me'angae fakatekinolosia ke tokoni ki he sivi 'o e ngaahi uta	Fekumi ki ha ngaahi tokoni faka-tekinikale mo e tokoni fakapa'anga, ke tokoni'i 'a e fatongia koeni, 'o kau kiai ha ngaahi misini scanners, ke sivi 'a e ngaahi koloa hu mai mei tu'apule'anga 'e malava ke tala ai ha hu ta'efakalao mai ha koloa 'oku tapu 'I he lao ke hu mai ki Tonga ni
3	'Ikai malava ke tanaki 'a e ngaahi mo'ua mo e fakamatala tukuhau	Fakahokohoko 'a e kau mo'ua tukuhau fuoloa ke fai e tokanga makehe kihe ni'ihi 'oku ofi 'i he ta'u 'e 5 'enau mo'ua
4	Tokosi'I 'a e kau ngaue	Fakahu ki he Potungaue 'a e kau 'Ofisa lau'aho 'e 10 ke tokoni ki he fakakakato e fatongia fakatukuhau mo kasitomu.
5	Si'isi'I e ivi fakapa'anga	Toe fokotu'utu'u fo'ou 'a e patiseti ke malava 'o fakapa'anga 'a e sisitemi faka'ilekitulonika ki he lesisita fakatau
6	'Ikai tali 'e he Fakataha Tokoni 'a e lao fakaangaanga 'a e Tanaki Pa'anga Hu Mai pe RSAA	Vakai'I 'a e lao fakaangaanga ki he Tanaki Pa'anga Hu Mai ke fakahu kiai 'a e fokotu'u mei he Fakataha Tokoni kimu'a pea toe fakahu atu
7	'Ikai ha kau ngaue moe taukei fe'unga 'I he tafa'aki fakalao	Fakafisi 'a e Fakaofonga Lao 'a e Potungaue 'i 'Epeleli,2021

3.2 Tokangaekina 'a e ngaahi matavaivai

Table 26: Ngaahi Matavaivai

Ngaahi Matavaivai	Tokangaekina 'a e ngaahi matavaivai
Ngaahi faka'ata mei he tute mo e tukuhau ngae'aki	Muimui'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ke faka'ata 'a e tute mo e tukuhau ngae'aki he koe pa'anga tukuhau eni na'e mei tanaki 'e he Potungaue
Totongi fakafoki mei he tukuhau ngae'aki	Feongoongoi mo e Potungaue Pa'anga ke fakapapau'i 'oku fakahoko 'a e totongi fakafoki ko eni mei ha 'akauni pangike makehe mei he pa'anga hu mai kuo tanaki 'e he Potungaue

4 Ngaahi tuútuúni ngaue makehe

4.1 Ngaahi tu'utu'uni ngaue 'a e Minisita moe Kapineti

Tepile 27: Ngaahi Tu'utu'uni Kapineti

'Aho 'o e tu'utu'uni	Fika 'o e tu'utu'uni	Kaveinga
3 Siulai 2020	753	Faka'ata tukuhau ngaue'aki ki he polokalama 'a e pule'anga ki he fakalelei mo e tanu 'o e hala pule'anga
10 Siulai 2020	775	Faka'ata tukuhau ngaue'aki ki he ngaahi nofo'anga fakataumu'a ki he 'uhinga fakakolonitini ki he COVID-19
31 Siulai 2020	886	Faka'ata tukuhau ngaue'aki ki he ngaahi naunau faka-lotofonua 'a e 'ofisi 'Amipasitoa Siapani 'i he malumalu 'ene polokalama tokoni ki he malu 'a e kakai 'I he tukuikolo.
21 'Aokosi 2020	922	Faka'ata tukuhau ngaue'aki ki he hu mai koloa 'a e kautaha ki he fetu'utaki ma'ae Pule'anga Tonga.
25 Sepitema 2020	1014	Kamata ngaue'aki totongi fo'ou ki he tukuhau ngaue'aki 'i he ngaahi koloa tanaki 'o e veve mo hono faka'auha.
16 'Okatpoa 2020	1086	Fakatonutonu ki he aleapau lao Bretton Woods
27 Novema 2020	1295	Vakai'i 'a e ngaahi faka'ata mei he tukuhau
27 Novema 2020	1324	Fakamatala fakata'u 2017/2018 mo e 2018/19
16 Tisema 2020	1335	Fakataukei ki he aleapau ki he va fengae'aki faka-'ekonomika 'a e ngaahi fonua 'a e Pasifiki (PACER Plus)
16 Tisema 2020	1339	Fakaloloa hono faka'ata 'a e hu mai 'a e ngaahi koloa ke tau'i 'a e COVID-19
16 Tisema 2020	1338	Fakaloloa 'a e faka'ata 'o e tute ki he ngaahi koloa langa
22 Sanuali 2021	49	Ola 'o e savea ki he taimi 'o e fakahoko ngaue ki he ngaahi uta 'oku tu'uta 'i he taulanga Nuku'alofa 'a ia na'e fakapa'anga mei he WCO moe Pangike 'a mamani
22 Sanuali 2021	50	Fa'unga ngaue ke vakai'I 'a e tu'unga mo'uilelei 'a e ngaahi koloa me'atokoni 'oku hu mai mei tu'apule'anga
12 Fepueli 2021	86	Polokalama ngaue 'a e ASYCUDA 'i he malumalu 'o e PACER PLUS fekau'aki mo e fakafisi pea fetongi 'a e taha 'o kau ngaue.
3 Ma'asi 2021	177	Kole ke faka'ata mei he tute mo e tukuhau ngaue'aki 'i he ngaahi koloa tokoni 'a Siaina ki he va'a fakakautau
26 Ma'asi 2021	258	Fakaloloa 'a e faka'ata 'o e tute ki he ngaahi koloa langa

9 'Epeleli 2021	286	Fokotu'u ki he totongi tukuhau fo'ou hilifaki 'i he tukuhau vahenga
12 Me 2021	379	Fakatonutonu ki he lao Tanaki pa'anga hu mai 2020
21 Me 2021	392	Fakamatala faka-ta'u 2019/20
28 Me 2021	448	Fakahu 'a e NPM ki he teulifi 'a e Kasitomu
28 Me 2021	449	Fakahu 'a e fokotu'u 'a Tonga ki he lisi e teulifi 'I he malumalu 'a e PACER Plus
30 Sune 2021	519	Fakaloloa 'a e faka'ata e tute ki he koloa me'atokoni, koloa fakataumu'a ki he haisini moe koloa langa.

Tepile 28: Ngaahi tu'utu'uni 'a e Minisita

Ngaahi tu'utu'uni
Fokotu'u 'a e va'a ngaue fo'ou ke fakamalohia 'a e tauhi tu'utu'uni faka-tukuhau
Fokotu'u 'a e tafa'aki ngaue ngaahi pisinisi lalahi ke tokangaekina 'a e ngaahi pisinisi lalahi kamata mahu'inga faka-pa'anga he\$5 miliona pe lahi hake
Tali ke hiki ki he lakanga ma'olunga ange 'e 2
Tali ke fakahu mai 'a e kau 'Ofisa lau 'aho 'e 11
Tali ke fakaloloa 'a e aleapau ngaue 'a e kau 'Ofisa lau 'aho 'e 17

4.2 Ngaahi Komiti Ngaue

Ngaahi Komiti Ngaue 'a e Potungaue

1. Komiti Faka-fonua ki he NPM moe TRS
2. Komiti Pule ki he Fakalakalaka 'a e Ngaahi Ngaue Faka-tukuhau
3. Komiti POS
4. Komiti Ngaue 'a e Uike Ttukuhau
5. Komiti ki he Ngaue taha mo e kupu fekau'aki

5 Fakama'opo'opo

Ko e Ta'u Fakapa'anga 2020/21 ko e ta'u fakahisitolia ki he Potungaue Pa'anga Hu Mai mo e Tute 'i hono fakama'opo'opo 'o e ngaahi lavame'a na'e a'usia 'e he Potungaue, tautefito ki hono tefito'I fatongia ki he tanaki pa'anga hu mai. Na'e hulu'a e tanaki, fakahoa ki he taketi 'esitimeti, fe'unga \$10.6 miliona 'a ia koe ola ngaue ia 'a e ngaue mateaki mo e 'osikiavelenga 'a e Potungaue ki hono tanaki 'a e ngaahi pa'anga mei he tukuhau 'oku hilifaki ke fakapa'anga 'a e ngaahi ngaue 'a e Pule'anga.

Neongo 'a e uesia mei he mahaki faka'auha COVID-19, tautefito ki he'ene uesia 'a e 'ekonomika 'a e fonua, na'e kamata ai 'a e fuofua polokalama pe founa ngaue fo'ou koe Kafataha, 'a ia na'e ola lelei. Ko e ngaahi polokalama ngaue kehekehe na'e fatu 'i he malumalu 'o e polokalama ngaue koeni 'o kau kiai 'a e ngauetaha Foefoelua polokalama ngaue Mercator, ko e sisitemi faka'ilekitulonika ki he lesisita fakatau, Foa kau Tu'u, Ta ta lango vaka, 'Umanata, NPM mo e ngaue ki he ASYCUDA World. Lolotonga hono fakahoko 'a e ngaahi polokalama ngaue koeni, na'e a'usia 'e he Potungaue 'a e ola ngaue lelei 'I he tapuni 'a e ta'u fakapa'anga 2020/21, 'a ia koe tanaki 'a e pa'anga tukuhau fe'unga moe \$240 miliona.

Na'e kamata ai 'a hono pailate'i 'o e konga e sisitemi ASYCUDA, ke fakahu atu 'a e pepa kasitomu, 'I he malumalu pe 'o e aleapau PACER Plus, pea na'e fakataumu'a pe ke fakafaingofua 'a e ngaue ki hono hakeaki'i 'a e fefakatau'aki. 'Oku toe malava foki 'a e ngaahi pisinisi hu koloa ke ngaue'aki ha founa ngaue 'oku vave pea faingofua. Ko e fuofua tukuange mai 'a e fa'unga ngaue ki he sivi 'o e ivi mo'uilelei 'a e me'atokoni NPM, ke faka-kalakalasi koe'uhu ko e tute 'ekisia 'e hilifaki 'I he me'atokoni 'ikai fakatupu mo'uilelei. 'Oku tokoni eni ki he nga'unu 'a Tonga ke tau'i 'a e ngaahi mahaki 'ikai ke pipihi, 'a ia 'oku hoko koe palopalema 'oku tu'u laveangofua kiai 'a e kakai 'o e fonua.

Ko e lavame'a 'a e Potungaue na'e malava ia ke a'usia makatu'unga mei he lelei 'a e founa tataki moe pule 'a e Minisita, ko e ngaahi founa ngaue faka-taki mo e fa'unga ngaue fo'ou na'e takimu'a ai 'a e 'Ofisa Pule ngaue, pea tokoni ki he kau ngaue kotoa 'a e Potungaue ke fakalakalaka 'a e ngaahi sevesi 'oku fakahoko tatau pe 'I he Tukuhau mo e Kasitomu.

